

Л. В. Войтович

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО ХОРВАТІВ КОСТЯНТИНА БАГРЯНОРОДНОГО

Бурхливе Х ст., на яке припадає злет і початок занепаду Македонської династії, за часів якої Візантія перебувала на вершині своєї величі, теж належить до наукових зацікавлень Сергія Сорочана¹.

Introductio. До цього періоду належить найважливіше джерело з ранньої хорватської історії – трактат візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного (913–959 рр.) «Про управління імперією». Всі сумніви з приводу його інформації, які інколи можна зустріти в літературі², відносяться до модного в певні часи гіперкритицизму. Костянтин VII писав не літературний твір, а настанову з питань зовнішньої політики для сина і наступника Романа II, не маючи потреби щось замовчувати або перекручувати, а у Х ст. у цивілізованій Європі більше інформації не мав ніхто. Зрозуміло, що автор користувався різними джерелами, в тому числі і епічними, не завжди маючи змогу їх перевірити, узгодити в часі, не кажучи вже про точну їх локалізацію. Всі проблеми формування трактату та його розділів детально проаналізовані в коментарях до лондонського видання 1962 р.³. Погляди радянської науки на ці проблеми відбиті у двох останніх виданнях трактату під редакцією Геннадія Літаврїна⁴. Хорватський вчений Міленко Лончар узагальнив підсумки досліджень відомостей про *хорватів*, наведених в трактаті, післявоєнних хорватських, словенських і сербських істориків⁵.

В працях російського історика Олександра Майорова⁶ і моїх⁷ були підбиті певні підсумки досліджень за останні два століття, присвячених проблемі локалізації хорватів, зокрема за трактатом візантійського василевса Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». Обидва автори прийшли до схожих висновків, які поки що заперечень в науковій літературі не отримали. Навіть автори, які схильні вважати хорватів частиною іранського чи тюркського масиву, які добилися гегемонії в слов'янському середовищі, не заперечують проти їх локалізації у сучасній Західній Україні⁸.

Однак дуже активно, щоби не сказати агресивно, проти будь-якої локалізації хорватів у Західній Україні виступає сучасна польська історіографія. Причини полягають скоріше у псевдопатріотичних мотивах, ніж намаганнях розв'язати наукову проблему. Мова йде про локалізацію племені *лендзян*, від якого, як вважають походять назви поляків у сусідніх народів (русів, угорців та литовців). Навіть доволі помірковані спроби великого славїста Генріка Ловмяньського

пересунути гіпотетичні межі племінного масиву *лендзян* до Бугу і Стиру на Волині⁹, сьогодні видаються замалими. Спираючись на інформацію василевса Костянтина, за якою *Lenzenionoi* платили данину Києву в часи регентства Ольги, сучасна польська наука повернулася до патріотичного запалу міжвоєнного періоду, намагаючись пересунути межі *лендзян* якщо не до Києва, то принаймні до верхів'їв Дністра і Стиру, а практично оголосивши всю Західну Україну територією *лендзян*¹⁰. Для обґрунтування таких висновків, поряд з ономастичними матеріалами (при цьому такі назви як Белз, Белзець чи Тисмениця однозначно відносять до західнослов'янських, тобто польських¹¹), використовуються довільні трактування інформації василевса Костянтина Багрянородного або просто опускаються ті фрагменти, які важко витлумачити у потрібному руслі. Немає переконливих аргументів, щоби відмовлятися від локалізації *лендзян* в Сандомирсько-Люблінській землі¹². Можна допускати, що у середині X ст. *лендзяни* могли утримувати верхів'я Прип'яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, *бужани*, *волиняни* чи інші волинські племінні князівства в період своєї гегемонії забирали і *лендзян* до волинського племінного суперсоюзу. Як учасники дніпровської торгівлі, вони могли платити якийсь трибут Києву, за що і Костянтин VII і відніс їх до данників Києва. Олександр Головка з цього приводу писав про певну групу *лендзян*, які жили у верхів'ях західних приток Дніпра (вірогідно на території сучасної Белорусі), але рівночасно не були яким-небудь значним етнічним формуванням і з часом повністю асимілювалися східнослов'янським населенням¹³. І етимологія угорської назви поляків – *lengyel* від *лендзян*¹⁴ – не поребує наявності безпосередніх кордонів. Достатньо було контактів через Перемишль (де знайдено угорське кладовище X ст.), який був тоді значним центром¹⁵. Назва його походить від Пшемисла – імені хорватського чи моравського князя (у період гегемонії Великої Моравії тут міг сидіти моравський династ). Після разгрому Великої Моравії хорватські князівства стали об'єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща в цей період переживала стадію формування державної території. В орбіту держави Мешка I ввійшли *лендзяни*. Перемишль, який після падіння Великоморавської держави перебував у сфері угорського впливу, міг залишатися певний час самостійним. 981 р. Володимир Святославич приєднав ці землі до Києва. Якби вони були етнічними територіями *лендзян*, то за них безперечно почалася б довга боротьба, в ході якої місцева верхівка підтримувала б польську сторону. Але цього не сталося, бо ці землі були хорватськими. Існують також версії локалізації *лендзян*-лендичів як східних слов'ян в басейнах Случі, Горині і Стиру¹⁶ або їх тотожності з волинськими *лучанами*¹⁷. Але, як визнав один з гарячих прихильників поширення теренів *лендзян* на всю Західну Україну Криштоф Фокт, поки визнається існування хорватського масиву у Прикарпатті, джерельна мотивація стосовно поширення *лендзян* на схід буде виглядати суперечливою¹⁸. Тому на заперечення присутності хорватів в цьому регіоні спрямовані всі потуги польської патріотичної науки. А одним з найголовніших аргументів залишається згаданий твір візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного.

Проблема «білих хорватів». У вітчизняній та російській історичній літературі поширене етнічне означення прикарпатських племен як *білих хорватів*, не-

зважаючи на явний анахронізм та помилковість цього терміну. Література про білих хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Любора Нідерле¹⁹, Тадеуша Модельського²⁰, Федро Шішіча²¹, Любо Гауптмана²², Йозефа Відаєвича²³, Герарда Лябуду²⁴, Божени Застерової²⁵, Генріка Ловмянського²⁶ та Леонтія Войтовича²⁷.

Хорватський вчений Стефан Сакаш, базуючися на працях відомого швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра, встановив, що назва *білі хорвати* за іранською термінологією, прийнятою у слов'ян, означає *західні хорвати*²⁸. Після глибокого критичного аналізу цієї проблеми, російський вчений Олександр Майоров також погодився, що лише ця версія задовільно пояснює назви *Біла Хорватія* та *білі хорвати*²⁹.

Зрозуміло, що в будь-якому випадку на певному етапі *білі хорвати* були частиною хорватського масиву³⁰.

Повертаючись до тексту трактату візантійського василевса, потрібно перш за все знову звернути увагу на інформацію, подану у розділах 31 та 30, де наведені відомості про Білу і Велику Хорватію (цит. за російським виданням 1991 р.):

«...хорвати, що нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, званих „білими“, котрі живуть по ту сторону Туркії поблизу Франгії, і межують зі слов'янами, тобто нехрещеними сербами. Хорвати слов'янською мовою означає „жителі великої країни“. Ці хорвати виявились перебіжчиками до василевса ромей Іраклія...»

...Хорвати ж жили на той час за Багіварією, де з недавнього часу знаходяться білохорвати...

...Другі ж хорвати залишилися біля Франгії і з недавніх пір зовуться білохорватами, тобто „білими хорватами“, які мають власного архонта. Вони підкоряються Оттону, великому королю Франгії, інакше Саксії, і лишаються нехристами, вступаючи в родинні зв'язки і дружні відносини з турками...

...Велика Хорватія, звана „Білою“, лишається нехрещеною до сього дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінниці, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачинакітів. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних кораблів, бо лежить далеко від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається „Чорним“...»

У літературі X–XI ст. етнонімом «турки» називали угорців³¹, що не викликає жодних сумнівів.

На думку більшості коментаторів архаїчна назва «Франгія» у трактаті відноситься до східної частини імперії франків – Германського королівства. Вальтер Онзорге³² висунув версію подвійного значення цього терміну у василевса Костянтина: «Grossfrangia», як частина імперії франків поза Альпами, і «Frangia» у значенні «Regnum Italicum». Цю версію активно підтримав Герман Кунстманн³³. Обидва не зауважили, що *Regnum Italicum* з'явився лише після перемоги Оттона I над Беренгаром у 962 р., тобто після смерті Костянтина Багрянородного.

Етнонім «Багіварія» (від *Bagoaria*, *Vaioaria*, *Vavor* латинських джерел) на думку більшості дослідників означав частину держави Оттона I – Баварське герцогство³⁴. Один з перших коментаторів трактату Ансельм Бандурі висунув версію, що Багіварія – спотворена назва Карпат³⁵. Пізніше Йосиф Міковші запропонував під Багіварією розуміти територію за р. Ваг у Словаччині³⁶. Ці обидві версії не аргументовані і тому не отримали підтримки. Те ж можна сказати і про версію, за якою Багіварія – Бабина гора в Оравських Бескидах³⁷.

Пачінакіти – спотворена назва *печенігів*.

Отже, на підставі приведених вище фрагментів трактату василевса Костянтина VII можна зробити висновок, що автор не зміг узгодити різнорідну інформацію і виразно плував дві різні політичні одиниці (суперсоюзи чи племінні князівства): *Білу Хорватію* та *Велику Хорватію*. На середину X ст. *Біла Хорватія* займала західну частину колишнього хорватського союзу (*Великої Хорватії*), відділившись від нього і ставши окремим князівством чи союзом князівств з своїм правителем (архонтом). Ця територія розташовувалася північніше Баварського герцогства, межуючи з *Білою Сербією* та *уграми*. Правителі Білої Хорватії намагалися провадити свою політику, блокуючись з угорськими князями, які, подібно до них, залишалися язичниками. *Біла Сербія* тоді займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли. Звідси випливає, що в середині X ст. *Біла Хорватія* простягалася від витоків Вісли через витoki Одри десь до району витоків Лаби (Ельби). Інформація про те, що її землі були доступними для нападів *печенігів* ніби вказує на середню течію Дністра – верхньої течії Пруту. Ця сама інформація подає зв'язок *білих хорватів* з Чорним морем, примірний шлях до якого тривав 30 днів. День плавання вгору по ріці прийнято рахувати 25–35 км, вниз – 80 км. По Дністрі, з його безліччю вигинів і поворотів, вниз за день пройти більше 50 км не вдається. Прості підрахунки показують, що за 30 днів до Чорного моря можна було дістатися десь з району Перемишля. Деякі дослідники, в т. ч. Дюла Моравчик, під Чорним морем пропонують бачити Балтійське. Це малоймовірно, але не змінює справи: до Балтійського моря за 30 днів річковим шляхом по Сяну і Віслі теж можна доплисти лише з району Перемишля. Рівно ж і по Одрі можна було досягнути балтійських берегів приблизно за 30 днів.

Але чи стосувалася інформація василевса про печенігів *Білої Хорватії* чи, може, іншого відламу *Великої Хорватії*? Відповіді на це питання допомагає наступний фрагмент з розділу 13 трактату: «...до турок прилягають такі народи: З західної сторони від них – Франгія, з північної – пачінакіти, з південної – Велика Моравія, тобто країна Сфендоплака [Святоплука Моравського – Л. В.], котра зовсім знищена тими самими турками і захоплена ними. Хорвати же сусідять з турками біля гір...».

Дюла Моравчик, Габор Фегер, Френсіс Дворнік та ін.³⁸ вбачали в цьому фрагменті свідчення, що після того, як *угри* розгромили державу Святоплука Моравського, вони межували з *хорватами* біля Карпат, тобто в Закарпатті. Геннадій Літаврін та Володимир Шушарін безпідставно вважали, що мова тут йде про далматинських хорватів і відносили цей фрагмент до незрозумілих³⁹. Але повідомлення розділу 13 логічно пов'язане в тексті з рештою інформації про *угрів*, *печенігів* та *хорватів*.

Одночасно потрібно звернути увагу, що фрагменти трактату, які відносяться до *хорватів* біля Карпат, не дозволяють називати їх *білими*. Саме до цих *хорватів* і належить вказівка василевса про доступність хорватських земель нападам *печенігів*. Тобто можна стверджувати, що в першому фрагменті, подаючи інформацію про *Білу Хорватію*, василевс долучив до неї повідомлення про печенігів, яке стосувалося *Великої Хорватії*.

Поза сумнівами, справедливою є думка дослідників, що *печеніги* після 896 р. оволоділи простором від Дону до Сирету і їх літні кочовища були і у Пруто-Дністровському межиріччі⁴⁰, звідки вони могли легко тривожити *хорватів* у Закарпатті та на Середньому Дністрі. Принаймні у 948–952 рр. печеніги кочували між Південним Бугом, Дністром, Прутом і Сиретом. Зауваження Світлани Плетньової щодо археологічних пам'яток *печенігів* на Доні⁴¹ не суперечить цим висновкам. Про розселення восьми орд печенігів, одна з яких межувала (чи досягала їх територій під час набігів) з *уличами*, *древлянами* і, навіть, *волинянами* (у тексті – *лендзянами*), розповідає 37 розділ трактату василевса Костянтина. У полеміці з Павлом Діакону Іван Божилов⁴² та Дюля Дьєрфі⁴³ не виглядають переконливими. Слідів болгарського володіння цим регіоном немає. Ще менш вірогідна версія Михайла Грушевського за якою *печеніги* могли тривожити *хорватів* на Одрі через угорські володіння⁴⁴.

Окрім згаданого трактату візантійського василевса термін *білі хорвати* трапляється один раз – у ПВЛ. М. Грушевський допускав, що це вставка пізнішого редактора, який знайшов згадку про хорватів під 992 р. і дописав їх до переліку племен⁴⁵. Але під 992/993 р. мова йде просто про «хорватів», тоді як у недатованій частині літопису згадуються «білі хорвати». Інших аргументів на користь своєї версії історик не навів.

«...По мнозех же временех сели суть Словени по Дунаеви, где есть ныне Угорская земля и Болгарьска. От тех Словен разидошася по земле и прозвашася имены своими, где седше на котором месте: яко пришедше седоша на реце именем Морава, и прозвашася Морава: а друзии Чеси нарекошася; а се тиже Словени Хрвате Белии, и Сербь, и Хорутане...»⁴⁶.

Поза сумнівами, цей фрагмент відноситься до земель, які на момент укладання ПВЛ належали до складу Чеської держави та її сусідів. З цього фрагменту інформація про розташування земель *білих хорватів* повністю співпадає з інформацією, поданною василевсом Костянтином.

Крім *білих хорватів* ПВЛ ще тричі згадує просто *хорватів*:

«...И живяху в мире Поляне и Древляне, и Северь, и Радимичи, и Хрвате...». Цей фрагмент особливо полюбляють цитувати польські історики, намагаючись з його допомогою обґрунтувати локалізацію *хорватів* на схід від *радимичів*. Ця ідея чомусь сподобалася і окремим російським та українським історикам, які не звертають уваги на те, що на Лівобережжі Дніпра всі племінні слов'янські групи добре ідентифікуються за археологічними ознаками – жіночими підвісками-кільцями, які носили на стрічках біля скронь. Насправді на підставі вказаного фрагменту можна стверджувати, що *поляни* жили в мирі з сусідами: *древлянами* (північно-західними сусідами), *сіверянами* (східними сусідами), *радимичами* (північно-східними сусідами) та *хорватами* (південно-західними сусідами).

Наступний фрагмент повідомляє про участь *хорватів* в походах Олега на Константинополь 907 та 911 р. Залишаючи поза увагою питання про кількість походів Олега, а також взагалі про те, чи ці походи відбувалися у зв'язку з версією Аскольдового літопису і гіпотезами М. Брайчевського (що задовнювало би події на 50–60 років), можна припускати, що *хорвати* могли брати участь у подібних походах лише як союзники або данники київського князя. Тільки спустившись по Дністру і приєднавшись до флотилії Олега чи Аскольда, вони могли принести користь в поході. Як союзники, живучи далеко від Дністра, *хорвати* не мали би жодної вигоди від походу на Візантію. Як данники Києва вони, тим більше, не могли розташовуватися далі на захід за межами Придністров'я і далі на схід від *радимичів*, які на той час ще не були данниками Києва.

Третій фрагмент датується 992 р. у Лаврентіївському літописі⁴⁷, та 993 р. – в Іпатіївському⁴⁸: «*иде Володимир на Хорвати*». 981 р. Володимир Святославич воював з ляхами і зайняв Перемишль та Червенські гради. Не можна не погодитись з версією Ярослава Ісаєвича, що ляхами на Русі початково називали крайнє сусіднє плем'я *лендзян*, поширивши потім цю назву на всіх поляків⁴⁹. То проти яких *хорватів* ходив київський князь у 992/993 р.? Версія про завоювання Закарпаття і включення його до складу Київської держави, яка спирається тільки на цей фрагмент, не підкріплена іншими аргументами і виглядає непереконливо. Правдоподібніше, що Володимир виступив проти *дністровських хорватів*, бо під час цього походу на Київ напали *печеніги* і князь повернув назад. Якби його військо перебувало за Карпатами, зробити це було би практично неможливо. *Хорвати* з Середнього Дністра могли домовитись з *печенігами* про напад останніх на Київ. Боротьба Києва за Середнє Подністров'я була нелегкою. Розкопками Бориса Тимощука засвідчені розорення низки городищ цього регіону в кінці X ст. У Закарпатті нічого подібного не знайдено.

Про «руських хорватів» згадував і польський хроніст Вінцентій Кадлубек (бл. 1160–1223), але ці згадки, напевно, запозичені з руських літописів і не можуть дати нічого нового для локалізації *хорватів*. Тільки один фрагмент можна інтерпретувати як повідомлення про боротьбу за хорватські землі між Угорщиною та Польщею в період після 966 – до 981 рр.: «*Гунів чи Угрів, Хорватів і Мадярів, племена сильні, він перебрав під свою владу*»⁵⁰. Цей фрагмент також певною мірою підсилює висновок, що *хорвати* межували з Угорщиною і з півночі, тобто від Карпат.

Дослідники тексту «Орозія» англійського короля Альфреда Великого (879–899/901) встановили, що інформацію про центральні райони Європи взято від посланців, які перебували при дворі імператора франків Арнульфа (887–899 рр.), котрий 892 р. пробував завоювати Велику Моравію і через купців, місіонерів та інших розвідників збирав інформацію про слов'янські землі⁵¹. Хороти [*хорвати*] поміщені Альфредом на схід від *далемінців* [далемінців-гломачів] і на південь від Мегда, «*а з півночі від землі знаходяться сарменди до самих Рифейських гір*» [Орозій, 12–13]. *Далемінці-Гломачі* разом з *сіулами*, *колодицями*, *мільчанами* і *лужицями* входили до союзу *сорбів* [сербів]⁵², відомому Костянтинові Багрянородному як *Біла Сербія*. Нині залишки цього союзу збереглися як лужицькі серби. Землі *далемінців* локалізуються між р. Каменицею, притокою Мульди,

Лабою до Стріли, Ползницею і Крушними горами. Отже, за Альфредом, межі між *Білою Сербією* і *Білою Хорватією* на заході проходили над верхньою Лабою. Сюди легко поміщаються і чеські хорвати з-над верхньої Лаби і сілезькі хорвати з-над верхньої Ніси, відомі з пізніших джерел⁵³.

Ще в минулому столітті Ян Босворт апіорно помістив Мегд у Східній Пруссії і Польщі⁵⁴. Пізніше Г. Лябуда досить переконливо ототожнив Мегд з Мазовією⁵⁵. Територія Мазовії чітко окреслена топонімами типу Мазовшани, Мазовше, Мазев, Мазево, Мазовецьк, Мазури, Мазурка, Мазурков (їх всього 13), які розташовані на історичних межах Мазовша⁵⁶.

Сарменди – це, безперечно, *сармати*, як і вважала Віра Матузова⁵⁷. Цим терміном вчена Європа довгий час позначала населення своєї східної частини.

Під Рифейськими горами в літературі звичайно розуміють Уральські гори. Тому цей фрагмент можна розглядати як вказівку, що за *хорватами* аж до Уралу живуть *сармати*, тобто незнаний народ. Проте це зовсім неоднозначно. «*Скіфія лежить під самою північчю і біля підніжжя Рифейських гір, звідки дує Борей*», – писав Псевдо-Гіппократ. «*У Скіфію і в північні землі вступив жахливий Борей... і що ж? Хіба Гіпаніс [Південний Буг – Л. В.], що бере початок зі скіфських гір, будучи спочатку прісним, не псується пізніше гіркими солями?*» – читаємо у «Метаморфозах» римського поета Овідія, засланого у I ст. до Том на узбережжі нинішньої Румунії. Тут явно під Рифейськими [Скіфськими] горами можна бачити Карпати⁵⁸.

Мазовія межувала з *лендзянами*. *Лендзяни* залишились невідомими королю Альфреду, але він знав про *віслян*: «*А на сході від Моравії розташовується країна Віслян, а на схід від неї Дакія*» (Орозій, 12). «Дакія» це така ж само вчена фікція як «Сарматія». У IX ст. обох не існувало.

Про *віслян* відомо також і з Житія св. Мефодія: «*Поганськъ кнѣзь сильнь вельми, сѣда в Вислѣх, ругашеся християном и пакости дѣяше*»⁵⁹. На підставі цих фрагментів Г. Ловмяньський відніс до *хорватів* і *віслян* і *лендзян*⁶⁰. Для такого категоричного висновку немає жодних підстав, більш прийнятливим можна вважати припущення, що *лендзяни* входили на той час в державу *віслян*. Загалом же на підставі інформації короля Альфреда можна вважати тільки, що в другій половині IX ст. над Верхньою Віслою з'явився потужний союз *віслян*. Десь між 874–885 рр. Святоплек Моравський взяв в полон *віслянського князя* і примусив його насильно прийняти хрещення⁶¹.

В цілому ж можна вважати, що, уточнюючи західні і північні межі *хорватів*, «Орозій» короля Альфреда прив'язує хорватський масив до Карпат. В джерелі згадуються *вісляни*, але сам Альфред ніде не ототожнює їх з *хорватами*.

Певну інформацію про тогочасне розташування *хорватів* за межами Далмації дають і східні джерела. Арабський Анонім часів Святоплека Моравського (870–894) дійшов до нас в передачі Абу Алі Ахмада ібн Умара ібн Рошта (поч. X ст.) та перського історика Абу Саїд ель-Хайн Гардізі (XI ст.). Від Аноніма походить згадка про плем'я *Grwab* і його князя *Suwayyat Balk* [ібн Рошт] чи плем'я *Garawat* і його князя *Suwiyat Malik* [Гардізі]⁶². В обох випадках легко побачити спотворені назви *хорватів* і князя Святоплека. Можна погодитись з Г. Ловмяньським, що східні купці, торгуючи з державою моравського князя,

називали її після першого «з краю» племені, яке підлягало цьому володареві. Але намагання польського історика за всяку ціну віднести ці відомості аж до *віслян*, відкинувши *хорватів* надністриянських та карпатських, виглядає надто непереконливо⁶³. За його версією арабські купці, щоб потрапити в резиденцію Святоплука на Мораві мусили йти стороною від Дністра і Карпат через Волинь на Віслу і через це залишали в стороні *хорватів* надністриянських і чеських, не кажучи вже про *хорватів* карпатських. Для підтвердження своєї гіпотези він вказував на скарби дірхемів в Дорогичині та в околицях Любліна. Але саманідське срібло знайдене і у Перемишлі, Тустані та в Закарпатті (Хуст). У Перемишлі, згідно Схуди бен Меїр ха-Кохен, вже на початку XI ст. функціонувала єврейська торговельна факторія⁶⁴. Навряд чи арабські купці самі доходили до столиці Святоплука. Свою інформацію вони збирали в хозарських містах і у Києві. Єврейські купці з Хозарії не пускали їх далі. Щоб їх обійти довелося вести торгівлю через Булгар. Обійти ж Київ не було ніякої можливості. Легенди про Артанію, де вбивають іноземців, занесені арабами з Києва, свідчать про те, що і місцеві купці не хотіли конкуренції і не пускали арабів далі. А з Києва на Мораву найкоротший шлях через Перемишль або через Карпати⁶⁵.

Що стосується відомостей ал-Масуді (947) про *Мораву*, *Хорватін* та *Чакін*, то вони також взяті з п'ятих рук⁶⁶. Але і ці відомості скоріше відносяться до *хорватів* на Дністрі або в Карпатах ніж до *хорватів* на Віслі.

Екстрат з різних арабських географів, відомий як Перський Анонім (982 р.), опублікований Володимиром Мінорським, в інформації про князя Святоплука зазначає, що столиця цього князя була в місті Хурдаб /Хурбад/ над рікою Рута, котра випливає з гори, яка лежить на межі *печенігів*, *угрів* і *русів*, і через край *русів* біжить до краю *слов'ян*. В Хурбаді 3 дні в місяці були призначені для торгів і все населення торгувало⁶⁷. Інтерпретація цього фрагменту має велику літературу. Були варіанти ототожнення Рути з Окою, Дунаєм та іншими ріками. Але майже очевидно, що Рута може бути Прутом, котрий витікає з околиць Говерли. Нижня течія Пруту у X ст. була зайнята *болгарами*, які на той час вже були слов'янами. Район верхньої течії Пруту був приблизною межею Київської Русі (після приєднання дністровських хорватів), Угорщини і печенігів. Густа сітка селищ і городища IX–X ст., досліджені Богданом Тимощуком на Буковині і віднесені до білохорватських, не заперечують проти такої локалізації. Версія Маркварта ніби столицею Святоплука був Краків бездоказова⁶⁸. Хурдаб на Руті – теж не столиця моравського князя, а один з центрів міжплемінного торговельного обміну на зразок Ладоги чи Бірки, розташований на краю держави Святоплука, десь у верхній течії Пруту. Подібно і Ладога була розташована на краю Славії, а Бірка – на краю Швеції. Не виключено, що це була столиця одного з хорватських князів. На думку Ореста Корчинського місто Хорват розташовувалося у центрі Великої Хорватії на городищі Стільсько, яке лежить на р. Колодниці, лівій притоці Дністра⁶⁹, але і ця гіпотеза також ніяк не прив'язана до тексту джерела.

Підсумовуючи інформацію східних авторів, джерелами якої були розповіді купців, можна стверджувати про поширення меж хорватського масиву до Верхнього Пруту і Карпат, а також залежність цього масиву в IX ст. від князя Святоплука Моравського.

Легенда про св. Вацлава, чеського князя, вбитого братом Болеславом 929 р., була сформована в 940–970 рр. Вона лягла в основу його Житія. Формували легенду сучасники, знайомі з фактичним перебігом подій. За інформацією Житія, після загибелі Вацлава його мати Драгомира втекла в Хорватію. Болеслав енергійно намагався дістати матір в свої руки, але не зміг цього добитись⁷⁰. На цій підставі можна допускати, що межі *хорватів* в X ст. знаходились недалеко від землі *пишван*, що співпадає з західними межами *хорватів*, окресленими «Орозієм» короля Альфреда і не суперечить інформації Костянтина Багрянородного. Невдача спроб Болеслава свідчить, що *хорвати* вели незалежну політику і принаймі їх верхівка вже була християнською. Вони могли переправити княгиню далі на схід, де Болеслав не мав впливу. Схоже, що Житіє мало на увазі *білих хорватів*.

Ще два джерела (Празький привілей 1086 р. та т. з. Географ Баварський IX ст.) дозволяють зробити певні уточнення. Празький привілей 1086 р. був наданий кайзером Генріхом IV своєму канцлерові празькому єпископу Яроміру-Гебгардту (1040–1089/90 рр.), синові чеського князя Бржетислава I. Єпископ добивався виходу Празького діоцезу з-під влади чеських королів і перетворення його у церковний лен імперії. Документ 1086 р. спирався на більш ранній документ 983 р. з описами меж Празької єпископії. Зрозуміло, що празька кафедра не мала потреб фальсифікувати східні кордони свого діоцезу, де лежали території, котрі у XI ст. належали до держави могутнього київського князя, а в церковному відношенні підлягали константинопольському патріарху. Тому в документі 1086 р. було просто переписано відповідні пасажі документу 973 р., підтвердженого папою Бенедиктом (972–974) та імператором Оттоном I (+ 973 р.), які відбивали стан справ ще за часів Великоморавської держави кінця IX ст. або Чеської держави другої половини X століття⁷¹:

«Далі до півночі такі є кордони: Пишовани (Pssouane), Хорвати і другі Хорвати (Chrouati et altera Chrowati): Зласани (Zlasane), Требовани (Trebouane), Поборани (Poborane), Дедолізи (Dedolize) аж до серединного лісу, де біжить границя Мільчан (Milcianorum). Звідси до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стір (Ztir) ... разом з гродом Краковія (Crasoia) і краєм, котрий має назву Ваг (Vag) і з усіма територіями, котрі належать до заданого граду, котрий є Краковія (Crasoia). Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, котрих назва є Тріті [Татри – Л. В.]...»⁷².

На підставі цього фрагменту Л. Нідерле зробив висновок, що *хорвати* розміщались між польськими та чеськими племенами. Він вважав, що початково *Велика Хорватія* мала свій політичний центр у Кракові, підтримавши згадану вище версію Й. Маркварта, яку слушно критикував свого часу М. Грушевський. Близько 560 р. *авари* розгромили і розчленили *Велику Хорватію*, змусивши значну частину *хорватів* перейти в Паннонію і Далмацію (де вони живуть і нині). Тому відлами *хорватів* були розсіяні в Заалі, на Одрі, у Східній Галичині і Чеських Карконосах⁷³.

Г. Ловмянський також вирішив, що принаймі одне з племен *хорватів*, названих у Празькому привілеї, можна без вагань локалізувати над Віслою і ототожити з вісянами⁷⁴, тим самим, без жодних обґрунтувань опускаючи зауваження

Владислава Кентшинського⁷⁵ та висновки Й. Відаєвича⁷⁶, який не допускав можливості ототожнення *віслян* з *хорватами*.

Обидві гіпотези виглядають сумнівними. У Празькому привілеї 1086 р. Краків та його околиці виділено окремо. Чітко відокремлені дві різні групи *хорватів*. Тобто якраз *вісляни* могли відділяти *білих* [західних – Л. В.] *хорватів* від інших хорватів: *зласан, требован, поборан*...

Свого часу Степан Томашівський висунув здогадку, що до 981 р. існувало залежне від чехів політичне об'єднання, яке охоплювало землі пізнішої Словаччини, Краківщину, Надсяння та Верхні Побужжя⁷⁷. З цього мало би випливати, що східна частина *Великої Хорватії*, куди були включені землі пізнішого Белзького князівства, входила до 981 р. в орбіту Чеської держави.

Т. з. Географ Баварський («Опис міст і територій з північної сторони Дунаю») особливо часто використовується противниками розміщення *хорватів* в Центральній-Східній Європі. Між тим ця пам'ятка перераховує відомі авторам племена і племінні князівства, включаючи зовсім дрібні, тоді як хорвати склали суперсоюз племен, куди такі князівства входили постійно або тимчасово. Аналізуючи результати досліджень пам'ятки з кінця XVIII ст. і співставляючи їх з результатами археологічних досліджень та інших джерел та користуючись методикою, запропонованою Йоахімом Германом⁷⁸, я дійшов висновку щодо можливості локалізації на підставі цієї пам'ятки племен чи племінних князівств хорватського та волинського масивів. В більшості випадків польські науковці, вичерпавши можливості розміщення того чи іншого племені на території сучасної Польщі, відносять його до тих, чия ідентифікація неможлива, не розглядаючи загалом інших можливостей. В числі таких племен: *Lendizi* (*лендзяни*), розташовані західніше *Thafnezi* (танян, басейн р. Танви) і *Prissani* (*присяни*), розташовані західніше від *Zeruiani* (черв'яни) та *Velunzani* (волиняни). *Prissani* (*присяни*), тобто плем'я, що живе на р. Сян – спотворена назва від *Zlasani* з Привілею 1086 р., тобто засяни, засянці чи надсянці (позаяк форми присянці, прикарпатці і т. д. характерні для більш пізнього часу). За даними Баварського Географа у них було 70 громад. В районі Перемишля-Сянока було майже стільки ж городищ⁷⁹.

Локалізуювши *засян* (засянців) можна спробувати локалізувати і інші племена, згадані в Привілеї 1086 р.: *Trebouane, Poborane, Dedolizi*. Найпростіше було би *требовлян* ототожнити з *теребовлянами*, які розміщались в районі нинішньої Теребовлі в басейні Середнього Дністра на його лівому березі. Цей район густо заповнений археологічними пам'ятками відповідного періоду. При локалізації племені дослідники виходили з засади, що назва племені походить від «треба» – ритуальна жертва. Тому *требов'ян* пробували локалізувати в Чеській Требові над Орлице (Стефан Закршевський, Стефан Арнольд), на р. Требнице (Йозеф Відаєвич, Тадеуш Лер-Сплавінський), р. Качаві в околицях Легнице, яка колись називалася Требовою. Всі ці локалізації слабо в'яжуться з документом 1086 р. Можна ще згадати і р-н Требішова у Словаччії чи р. Теребовлі на Закарпатті⁸⁰. Велика кількість топонімів, пов'язаних з *требов'янами* на території по обидві сторони Карпат, а також у нинішній Хорватії (53 назви) може бути і свідченням міграції одного з найбільших хорватських племен, можливо пов'язаного з охороною головного святилища хорватського язичеського пантеону.

Poborane з Привілею 1086 р. при спробах локалізації перетворилися у *Tobrzanie* в Нижній Сілезії. Інші варіанти пов'язані з верхнім та середнім Бобром в околицях Болеславця і Вленя. Але ці землі входили у володіння брата св. Вацлава – Болеслава і не були хорватськими. Після локалізації *засян* і *требовлян* для *поборан* (*бобрян*) підходить лівобережжя Верхнього Дністра до витоків Бугу. Сюди можна включити і р. Боброк, де пізніше виникла Бібрка, і був уділ князя Дмитра Корятовича Боброк-Волинського.

Дедолізів – дядошан (чи *дзядошан* як пропонували називати їх Павло Шафарик та Антон Кралічек), яких П. Шафарик розміщав у районі пізнішого Галича⁸¹, напевно, слід локалізувати у масиві сілезьких племен на лівобережжі Одри⁸², в тексті джерела фрагмент, який відноситься до *хорватів*, закінчується *бобрян*ами, а *дядошани* відносяться до наступного фрагменту⁸³.

Обґрунтованою виглядає гіпотеза Я. Ісаєвича щодо можливої помилки у тексті Привілею 1086 р., за якою ріка Стір, скоріше всього, спотворена назва р. Стрий. У 60–80 рр. X ст. Краківщина входила до Чеської держави, межа впливів якої доходила до річок Стрия (східна межа пізнішої Перемиської землі) і Бугу⁸⁴. З цього масиву необхідно виключити волинські землі, бо у Привілеї 1086 р. не згадуються сусідні з *засянами* волинські племена *черв'ян* та *танян*, не кажучи вже про *бужан* і *волинян*. Прийняття цієї гіпотези сильно звужує базу пошуків локалізації хорватських племен, згаданих в Привілеї 1086 р., обмежуючи її витокami Західного Бугу та р. Стрий.

В цьому регіоні, на якому пізніше виникли Перемишльське та Звенигородське князівства, у IX–X ст. напевно існували племінні хорватські князівства *засян*, *требовлян* і *поборан* (*бобрян*). На цих теренах знайдено низку гігантських городищ, окремі з яких (Пліснисько чи Стільсько) могли бути столицями племінних князівств. Племінна назва *требовлян* могла походити від загальнохорватського святилища, де справлялася «треба». Цілий ряд таких святилищ знайдено на Буковині, у Тернопільській та Івано-Франківській областях⁸⁵. Одне з них знаходилося біля с. Ілова Миколаївського р-ну Львівської обл.⁸⁶. Поруч – гігантський комплекс давнього міста у Стільську, яке загинуло в кінці X ст., коли великий князь Володимир Святославич приєднав хорватські князівства.

Таким чином, підсумовуючи аналіз писемних пам'яток, можна стверджувати, що інформація василевса Костянтина VII не заперечується іншими джерелами. Можна дійти до висновку, що у середині X ст. *Велика Хорватія* як єдина держава чи суперсоюз споріднених племен, вже не існувала. У її західній частині була держава чи союз племен *Біла Хорватія*, яка, можливо теж мала назву Великої. Рівночасно східні землі колишньої *Великої Хорватії* розпалися на низку окремих племінних князівств, частина яких потрапила під зверхність Великої Моравії, а після падіння останньої стала об'єктом експансії сусідів. Між *Білою Хорватією* і східними землями *Великої Хорватії* вклинилися сілезькі і лехітські племена, головним з яких були *вісляни*. Можна стверджувати, що *Біла Хорватія* в X ст. була окремим політичним утворенням, своєрідним західним відламом хорватського масиву, ізольованим від інших хорватських масивів своєрідним анклавом.

Велика Хорватія: міф чи реальність? Інформація візантійського василевса та інших, перелічених вище джерел, дозволяє гіпотетично локалізувати територію *Великої Хорватії* від середньої течії Пруту і Дністра на сході до верхньої течії Вісли і Лаби на заході, вздовж Карпат, Татрів і Судетів. До складу цього масиву можна включити територію Закарпаття, бо саме там і зосереджені «хорватські» топоніми: Хорвашик (басейн Тиси в р-ні Кошиць), Ерде-Хорвати (басейн Тиси), Хорвать (на р. Красна, допливі Тиси) і Храбоч (басейн Тиси). Сюди можна додати і популярні прізвища Хорват, Горват і т. д. В інших регіонах, якщо не брати до уваги басейну Верхньої Лаби, хорватські назви зустрічаються поодинокі і носять випадковий характер. В часи князя Святоплука I Моравського (871–894), коли окремі племена *хорватів*, а також і *вісляни* ввійшли до складу Великої Моравії, межі впливу Святоплука сягнули верхньої течії Пруту. До сфери його впливу ввійшло, напевно, і Затисся в Закарпатті⁸⁷. Згодом про існування окремих хорватських князівств на східних землях Великої Хорватії першим висловив Ріхард Репель⁸⁸.

Починаючи з перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного Ансельм Бандурі, Йогана-Хрестофа Гаттерера, Фрідріха Геркена, більшість вчених, в т. ч. Миколай Карамзін, Яків Головацький, Михайло Леbedкін, Сергій Соловйов, Микола Барсов, Франьо Рачкі, Олексій Шахматов, Сергій Середонін, Любор Нідерле, Ярослав Пастернак, Михайло Смішко, Борис Рібаков, Петро Третьяков, Валентин Седов, Олександр Майоров розміщали початкові осаді *хорватів* і *Велику Хорватію* в Галичині. М. Грушевський, який не поділяв цієї думки, змушений був, як уже зверталася увага, допускати можливість печенізьких нападів через угорські землі і гори на *хорватів* на Верхній Одрі.

Відчуваючи слабкість такої аргументації вчений залишав це питання відкритим. Його сумніви використав Г. Ловмянський як додаткову аргументацію, щодо *Великої Хорватії* на Віслі, звідки *хорвати* прийшли у Галичину⁸⁹.

Хорватські історики, не вдаючись у подробиці, в цілому прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами. Модерна теза Генріха Кунстмана, який запропонував повернутися до давньої версії міграції *хорватів* з гирла Дону на Балкани, а звідти їх вихід на північ до Одри, спочатку не отримала широкого визнання. Він виходив з того, що *Велика* і *Біла Хорватія* одне і теж поняття. Просто «Vel» повинно читатися як «Wel», а отже «*velochrobati*» (великохорвати) було первинною назвою *хорватів*. Другим аргументом Г. Кунстманна є версія походження племінної назви *далемінців* від *далматів*⁹⁰. Хоча Нада Клаїч, одна з найвидатніших хорватських істориків, під впливом цієї версії змінила свою попередню думку і помістила *Білу Хорватію* у Карантанію⁹¹, більшість істориків виступила з критикою поглядів Г. Кунстманна. З них особливо переконливою виглядає аргументація Радо Катічіча⁹². Трохи пізніше з'явилася гіпотеза Івана Мужича, який головним чином на підставі антропологічних матеріалів розвинув тезу про автохтонність *хорватів* у Далмації⁹³. Ця гіпотеза не розв'язувала проблему раптової слов'янїзації автохтонів-ілірійців, якими мали би бути хорвати. Однак не без впливу надмірного патріотизму, властивого для всіх титульних відроджених та новонароджених держав, в сучасній хорватській історіографії почав перемагати синтез гіпотез Г. Клінстмана, І. Мужича і німецьких істориків,

які, виходячи з іранської етимології етноніму *хорвати*, сформулювали тезу про елітну групу з іраномовного середовища Аварського каганату, яка запанувала в хорватському масиві⁹⁴, з наголосами на автохтонність або євроазійскість⁹⁵, що привело до теорії про двояке походження хорватського народу⁹⁶.

Але всі ці захоплення і пошуки жодною мірою не похитнули інформації василевса Костянтина VII. Більше того, аналіз топоніміки та актового матеріалу дозволив Л. Гауптману⁹⁷ аргументовано локалізувати *Білу Хорватію* на Верхній Віслі і Верхній Одрі. Цю локалізацію підтвердили дослідження Бого Графенаяера⁹⁸ та Стефана Пантелича, який уточнив її західні та північні кордони на Заале і Білій Ельстер⁹⁹. *Білі хорвати* розміщались у верхів'ях Вісли та Одри, на Заале і Білій Ельстер, де автономією ще у XIV–XV ст., а потім були асимільовані німецькомовним масивом, залишивши потужні сліди топонімії. Цікаво, що назви хорватського походження повністю відсутні у польських документах XII–XIII ст.¹⁰⁰, що свідчить також і про відсутність на цих територіях і *хорватів*.

Якщо ж Біла Хорватія василевса Костянтина Багрянородного не була фікцією, що цілком очевидно, то чи була міфом Велика Хорватія, східний відлам якої зафіксували перелічені вище пам'ятки?

Основною особливістю північнодністровського регіону, яка відрізняє його від сусідніх волинських земель, є наявність підплитових поховань. Місцеве населення хоронило своїх покійників в ямах без курганів. Більшість ям покриті кам'яними плитами. Враховуючи, що могильники без жодних наземних ознак знаходились в основному на полях, можна допускати, що при оранці за довгі століття немало плит було просто забрано з поверхні. Підплитові поховання нічим не відрізняються від звичайних ямних безкурганних поховань. Всі вони містять трупопокладення з західною орієнтацією. Трупи покладені переважно без домовин в ямах глибиною 0,3–1,1 метра. Розміри плит від 1,5 x 0,4 до 2,2 x 1,0 метрів. Трапляються і плити обложені камінням. Більшість поховань безінвентарні. Зрідка у жіночих похованнях знаходять підвісні кільця персне-подібної форми з одним або двома кінцями, загненими у зворотньому напрямку. Виготовлені вони переважно з чотириохгранного дроту. Зустрічаються також прості або звиті дротяні персні. Ареал підплитових і ґрунтових могил в основному характерний для середньої течії Дністра, але окремі поховання знаходять і біля його витоків. Приміром – поховання на г. Кляштор у Смільниці Старосамбірського р-ну Львівської обл. Кургани для цієї зони зовсім не характерні. Основна маса курганів починається на водорозділі басейнів Дністра та Бугу і Прип'яті. Вони належать волинським племенам. Прослідкувати нижні хронологічні рамки появи підплитових могил поки що не вдалося. Але це було не раніше X ст.¹⁰¹.

Богдан Тимошук весь ареал підплитних могил вважав хорватським¹⁰², виходячи з постулату, що у X ст. тут безсумнівно перебували *східні хорвати* (яких Я. Ісаєвич пропонував називати *карпатськими хорватами*). Але, навіть, погоджуючись з таким постулатом, не можна стверджувати, що лише вони одні. Окремі кургани VII–VIII ст. розкопані на Буковині і в Придністров'ї з похованням на горизонті в неглибоких ямках або без ямок. В Закарпатті нам відомий тільки один безкурганний тілопальний могильник в Ужгороді, решта могил мають

кургани. Оскільки на Закарпатті збереглося найбільше хорватських топонімів, то саме це є одним з вразливих місць гіпотези Б. Тимошука. Теж можна сказати і про могильники навколо Перемишля.

Висновок Володимира Петегирича щодо неможливості привнесення обряду підплитних поховань з заходу заперечень не викликає¹⁰³. Також слушним є заперечення Володимира Войнаровського тези, що підплитні поховання були наслідком соціальної диференціації суспільства¹⁰⁴. Ареал підплитних поховань у X ст. зазнав сильного впливу переселенців з Нижнього Дністра, тобто *тиверців*. Розвиток місцевого населення цього ареалу також пов'язаний з верхньодністровським варіантом черняхівської культури. Його носії хоронили своїх покійників під кам'яними плитами або з кам'яними обкладками. Відомі поодинокі курганні могили¹⁰⁵. Витіснені *печенігами* з південних районів *тиверці* розселилися серед *хорватів* в основному на території пізнішого Теревовельського князівства, утворюючи й спільні могильники, на яких зберегали своєрідність своїх поховань – під плитами¹⁰⁶. Ареал підплитових поховань має поширення і на теренах Словаччини та Чехії, тобто Великої Моравії. Знайдені такі поховання і у Хорватії при розкопках у поселеннях Нін і Кашич на г. Маклиново Брдо¹⁰⁷. Але спроба будь-якого пов'язання цих ареалів вимагає дуже обережного підходу.

Весь придністровський ареал у VIII–IX ст. був заповнений пам'ятками культури типу Луки Райковецької, а до того у другій половині V–VII ст. – пам'ятками прзького типу. Межа між ними дуже умовна¹⁰⁸.

Важливим залишається питання етнічної належності їх попередників – населення верхньодністровського варіанту *черняхівської культури*. Під натиском носіїв *пшеворської культури* з заходу і *зарубинецької культури* зі сходу, населення *липицької культури*, яке жило тут у I–II ст. н. е., відійшло за Карпати або було асимільоване прибульцями¹⁰⁹. Носії *липицької культури* були фракійцями, можливо *костобоками*¹¹⁰. Зарубинецьке населення було слов'янським, принаймі взяло активну участь у слов'янському етногенезі. Частина польських дослідників вважають і пшеворців слов'янами, але ця гіпотеза ще далеко не доведена. Переконливішими виглядають аргументи більшості європейських дослідників, які відносять пшеворців до германського масиву¹¹¹. Все це етнічне розмаїття було нівельоване *черняхівською культурою*. Більше з патріотичних почуттів, ніж наукових аргументів, хотілося би бачити черняхівську культуру виключно слов'янською. Але це була провінційна римська культура з більш високою технологією виробництва ніж у наступних слов'янських культур, з зачатками писемності, з розвинутою торгівлею з римським лімесом (про що свідчать численні скарби римських монет). Малоймовірно, щоб все це знищив короткочасний гунський смерч. Скоріше всього основи цієї культури належали масиву германських племен, зрушених до міграції на схід племенами *вельбарської культури* – *готам* і *гепідам*. Тому деякі суттєві надбання цієї культури відійшли з відходом цих племен на захід під натиском *гунів*¹¹². У VI–VII ст. складні асиміляційні процеси в регіоні завершилися перемогою слов'ян склавінської групи.

Як вважає болгарський історик Еміл Михайлов, «у VI ст. склавінська (сербохорватська) зона охоплювала велику територію на захід від р. Сян і верхів'їв Дністра і на південь від верхньої Вісли. На заході ця зона охоплювала біль-

шу частину сучасної Словачії, а її південна межа впиралась в північні схили Карпат...»¹¹³.

У 1893 р. розкопками Йозефа Сомботі розпочалося дослідження могильників культури карпатських курганів¹¹⁴. Пам'ятки цієї культури заповнюють північні і східні схили Карпат, а також простір між Карпатами і верхів'ями Дністра, Пруту, Серету, верхів'я Тиси, на північному заході вони доходять до р. Стрий у р-ні Добрян (Вижницький, Глибоцький, Кіцманський, Сторожинецький р-ни Чернівецької обл.; Коломийський, Надвірнянський, Косівський і, частково, Глумацький та Галицький р-ни Івано-Франківської обл.; Стрийський і Старосамбірський р-ни Львівської обл. та Хустський і Виноградівський р-ни Закарпаття). Носії цієї культури взагалі не знали пласких цвинтарів. Вони хоронили своїх покійників під невисокими курганами. Кремація тіл відбувалася у трьох основних варіантах: з вміщенням останків в урну, з вміщенням останків в ямку, з насипанням кургану безпосередньо над багаттям. Поселення носіїв культури розміщалося на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ поблизу низинних чорноземів та луків, люди жили в наземних будівлях і напівземлянках з вогнищами або печами посередині. Використовувалася ліплена кераміка різноманітних форм. Виготовлення її було недбалим, глина оброблена погано, слабка, поверхня вирівняна, кольори – синій, червоний, жовтий і коричневий. Орнамент – у вигляді рельєфних валиків на шийці або плечиках, наліплених дужок, пиптів, ямок, зигзагоподібної лінії. Особливості цього посуду – вази на високих ніжках, іноді фігурних підставках, що нагадують аналогічні липицькі типи.

Ці пам'ятки досліджували Іван Копержицький, Михайло Смішко, Корнель Журавський, Ярослав Пастернак, Тадеуш Сулімірський, Володимир Баран, Борис Тимошук, Ліана Вакуленко, Степан Пеняк, Володимир Котигорошко, Василь Михайлеску-Бирліба, Володимир Цигилик, але вперше в окрему археологічну культуру їх виділив М. Смішко. Він вважав носіїв культури карпатських курганів *карпами*, які будучи відірваними від основного дакійського масиву були асимільовані слов'янами. Археологічні пам'ятки, на його думку, давали підстави для припущення генетичного зв'язку між пам'ятками *культури карпатських курганів* (кінець II ст. – перша половина V ст.) та слов'янськими пам'ятками VI–X ст. На базі пам'яток *культури карпатських курганів* розвинувся первинний хорватський ареал¹¹⁵.

Висновки М. Смішка підтримав С. Пеняк, який досліджував пам'ятки *культури карпатських курганів* у Закарпатті. Він поширив її ареал на все Верхнє Потисся¹¹⁶.

Ці висновки ґрунтовно підкріплені дослідженнями Л. Вакуленко. Вона заперечує версію отоожнення носіїв *культури карпатських курганів* з *карпами*, наголошує на дакійській основі самої культури, але досить переконливо доводить, що у складних асиміляційних процесах, які протікали тут, перемогли слов'янські елементи. В результаті сформувався хорватський масив¹¹⁷.

Володимир Баран, Денис Козак та Ростислав Терпиловський вважають, що *культура карпатських курганів* належала *карпам*, які були асимільовані слов'янами. Наприкінці IV ст. слов'янська група «черняхівців» з Подністров'я

стала проникати у р-ни Верхнього Попруття. З V ст. в цьому ареалі з'являються напівквадратні житла з печами-кам'янками, типовими для слов'ян Середнього Дніпра. З VI ст. цей масив став хорватським¹¹⁸.

Михайло Брайчевський розглядав культуру карпатських курганів як локальний варіант черняхівської культури. Етнічно він пов'язував її з хорватами¹¹⁹.

У румунському Прикарпатті пам'ятки культури карпатських курганів досліджував В. Михайлеску-Бирлаба, який вважає носіїв цієї культури наслідком симбіозу липицької культури (даків) та пшеворської культури (германців астингів)¹²⁰. З ним можна погодитися щодо участі обох цих компонентів у етногенезі носіїв культури карпатських курганів.

В. Котигорошко інтерпретує пам'ятки культури карпатських курганів виключно як північнофракійські¹²¹, з чим погодитись важко. У формуванні культури карпатських курганів окрім дакійських, слов'янських та германських елементів взяли участь і сарматські елементи¹²². Це підтверджують антропологічні матеріали. Поряд з гетськими мезодоліхокранним типом тут зустрічаються черепи сарматського брахіокранного типу¹²³.

Ще П. Шафарик пов'язував етимолою назви хорвати з карпами, які дали ім'я Карпатам¹²⁴. Але у слов'янських мовах «Б» ніколи не переходить у «В» [*Хробація – Хорвація*]. Карпи були племенем дакійського масиву. Їх активність припадає на III століття. На початку IV ст. більшість карпів було переселено римлянами у Паннонію. Вони покинули Карпати під натиском слов'ян. Становлення і розквіт культури карпатських курганів співпадає з витісненням карпів з Карпат. Та частина карпів, яка залишилася, була асимільована слов'янами за участі германців-астингів та іранців-сарматів. Крім карпів у цих процесах вірогідну участь взяли костобоки – носії липицької культури, також плем'я дакійського масиву, яке було змушене з Верхнього Подністрів'я відійти за Карпати, на що звернула увагу Л. Вакуленко. Цікаво, що етимологія назви костобоки та імен окремих їх «царів» дозволяють припускати зв'язки із слов'янськими елементами.

На підставі ряду топонімів явно слов'янського походження Л. Нідерле допускав можливість проникнення слов'ян в області Подунав'я десь в районі середньої дунайської низини ще у I–II ст.¹²⁵. Після ретельної ревізії його аргументів Леонід Гіндін дійшов висновку про присутність слов'ян у 448 р. в Південній Паннонії і Північно-Західній Дакії, тобто районі нижньої та середньої течії Тиси та Темеша¹²⁶. Знайти за Карпатами у V ст. інших слов'ян окрім хорватів навряд чи можливо. А щоби залишити тут географічні назви, вони мусили перебувати у цій місцевості ще раніше. Римський імператор Волузіан (251–253), який воював на Середньому Дунаї, носив титул *Venedicus*. Спокусливо бачити в цьому факті свідчення ранніх спроб проникнення слов'ян-венедів [хорватів] на Дунай разом з карпами.

Більшість дослідників погоджується з іранською етимологією назви «хорвати»¹²⁷. Незважаючи на те, що цю проблему не можна вважати остаточно вирішеною, на цій підставі базуються всі новітні євроазійські, номадські та аварські версії. Версія М. Смішка цілком узгоджується з іранською етимологією. Сарматські пам'ятки на території Городенківського, Кіцманського, Кельменецького

і Хотинського р-нів Чернівецької області підтверджують присутність тут сарматів: *язигів* і *роксоланів*, які перемістилися пізніше на Тису. При цьому напрямком переміщення *сарматів* співпадає з напрямком поширення через Карпати пам'яток *культури карпатських курганів*: в Закарпатті вони розташовуються переважно у верхній течії Тиси, вказуючи на шлях пришельців з Буковини та східної частини Івано-Франківщини по долинах річок Свіча–Теребля, Свіча–Ріка або Ломниця–Тересва чи Прут–Яблунівський перевал–Тиса. У VIII–IX ст. слов'янські пам'ятки вже заповнюють долини рік Боржави, Латориці, Ужа та Лаборця (Свіржави). Сарматські пам'ятки далі Буковини невідомі, тоді як *язиги* на Тисі засвідчені писемними пам'ятками. З Буковини на Тису вони могли переміститися лише цими шляхами. При цьому, якщо *авари* належали до тюркської мовної групи алтайської сім'ї, то *роксолани* і *язиги* були представниками іраномовного масиву. І саме в їхньому конгломераті могла бути присутньою іранська група *номадів-хорватів*, яка дала ім'я всьому слов'янському масиву *культури карпатських курганів*.

Отже, вимальовується така картина: З верхів'їв Південного Бугу і Збручу слов'янське населення почало заповнювати Буковину і Покуття. За ними рухалися сармати: *язиги* і *роксолани*. Слов'яни тіснили місцеве фракко-дакійське населення, а місцями просочувалися через їх оселі в передгір'я Карпат. З другого боку носіїв липицької культури *костобоків* тіснили пшеворці *астінги*. Подальша міграція *готів* і *генідів* у III ст. привела до розвитку *черняхівської культури*, що прискорило відхід носіїв культури карпатських курганів далі до Карпат і по долині р. Тиса, що сприяло його розвитку, відмінного від загального масиву черняхівської культури. У III–V ст. складний карпатський симбіоз даків, слов'ян, германців і сарматів закінчився на користь *слов'ян*, зв'язок яких можливо очолили, розчинившись пізніше в ньому і давши йому своє ім'я, *войовничі іраномовні хорвати*. В складі сарматського іракомовного конгломерату були десятки різних великих і малих племен¹²⁸. Одне з них і могло стати основою військової еліти у цьому слов'янському зв'язку (подібно як пізніше вікінги Рюриковичі з своїм оточенням), який у V–VI ст. почав заповнювати землі Східної Словаччини, басейну Дністра (де вони змішувалися із спорідненим сербським населенням) і Сяну, а далі вздовж Татрів і Судетів дійшов до витоків Одри і Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер. Так утворилася *Велика Хорватія*. До схожого висновку дійшов і О. Майоров¹²⁹.

У VI–IX ст. весь цей ареал мав спільний обряд поховання. Тіла спалювали на певній відстані від місця захоронення. Обпалені кістки складали в урну і засипали в ямі або ж над урною насипали невеликий курган¹³⁰. Такі пам'ятки трапляються у Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині (Кошіце), Хорватії (пам'ятки VII ст.)¹³¹, вздовж течії Ельби і низів'ях Мульди, між нижньою Заале та Ельбою (кінець VI – початок VII ст.)¹³². У пам'ятках на території Німеччини урни празького типу часто закопували у земляних плоских могилах, вимощених камінням.

Не випадково також сучасні карпато-українські говори походять від давньо-хорватського племінного діалекту¹³³. Значно більшу близькість сучасної хорватської мови до української ніж до польської, звично пояснюють, спираючись на

авторитет Райко Нахтігала¹³⁴, Бого Графенауера¹³⁵ та Божени Застерової¹³⁶, що сучасна мова південних слов'ян є наслідком їх співжиття з сусідами і жодним чином не пов'язана із їхнім походженням. Однак важко повірити, щоби співжиття з іллірійським населенням Далмації, ромеями та латинянами, а пізніше німцями, могло наблизити хорватську мову до української. Скоріше навпаки, наслідком такого співжиття стали мовні відмінності. Цікаво також, що в галицьких землях та в землях нинішньої хорватії етнологи знаходять збережену прабатьківську хорватську архаїку (зокрема це стосується запрягу коней і волів та пов'язаної з ними номенклатури¹³⁷).

Проблема хорватських міграцій. Аварське завоювання хорватського масиву в середині VI ст. змусило мігрувати значну частину *хорватів* разом з *аварами* в Паннонію і Далмацію. В цій першій міграції взяли участь не тільки *хорвати* з басейну Тиси, але й з Дністра та Сяну. Ця перша міграція сприяла також опануванню *хорватами* Судетів і Верхньої Ельби, звідки вони мігрували вдруге бл. 626 р. на заклик василевса Іраклія.

Перша міграція проходила під аварським керівництвом і спільно з волинськими племенами з дулібського об'єднання. Про це свідчать балканські топоніми у Хорватії, Боснії і Герцеговині, які зберегли етнічні назви відомих прикарпатських і волинських племен: *требовлян* (Terbegovci, Trbovće, Trbovići, Trbovlje, Trebanjski vrh, Trebća vas, Trebće, Trebečaj, Trebelno, Trebenće, Trebenista, Trebesinj, Trebeševo, Trebcz, Trebež, Trebećino, Trebiće, Trebija, Trebijovi, Trebimlja, trebino, Trebinje, Trebište, Trebižani, Trebižat, Trebnja Gorica, Trebnje, Trebnji vrh, Treboje, Treboš, Trebotin, Trebovec, Trebović, Trebovljani, Trebovlje – всього 53 назви), *засян-присян* (Prasjani – 1 назва), *дулібів* (Dulebe, Dulepska – 2 назви), *бужан* (Bužec, Bužici, Bužin, Bužinija, Bužici – всього 8 назв), *лучан* (Lućane, Lućica, Lućice – всього 10 назв), *волинян* (Velinci, Velino, Veljun – всього 5 назв) і *черв'ян* (Ćerin, Ćerjenci, Ćervaci, Ćervać, Ćervaći, Ćerovići, Ćerovljani – всього 51 назва). Поряд з ними знаходяться десятки топонімів, пов'язаних з *аварами-обрами* (Obrovo, Obrov, Obrovac і т. д.). Такі збіги не можуть бути випадковими.

Н. Клаїч пов'язувала час першого переселення *хорватів* на Балкани, виходячи з інформації Костянтина Багрянородного з 31 розділу трактату, з правлінням василевса Іраклія (610–641). Конкретна дата була прив'язана до здобуття Салони, яке вона датувала на підставі надгробку абатиси Іоанни 614 р.¹³⁸. Інші історики пов'язують першу міграцію *хорватів* з наступом і поразкою *аварів* під Константинополем 626 р.¹³⁹. За версією Фоми Шанека¹⁴⁰ та Діми Павлішича¹⁴¹, *хорвати* були викликані василевсом Іраклієм з-за Карпат і прибули 630 р. Б. Графенауер відносив дату першого переселення до 623 р., пов'язуючи її з повстанням Само¹⁴², але він при цьому проігнорував інформацію Костянтина Багрянородного з розділів 29 та 31, взявши до уваги тільки розділ 30. Тому ця версія, як і версія Любо Маргетича, який відніс переселення аж до 791 р.¹⁴³, залишаються неприйнятними.

У розділах 30 і 31 трактату «Про управління імперією» викладено дві версії завоювання Далмації *хорватами*. Крім того, у 29 та 30 розділах наведені ще дві версії, схоже, більш раннього проникнення *хорватів* у Далмацію. З першого ж погляду очевидно, що ці останні версії були взяті від різних інформаторів і від-

бивають два погляди на одні і ті ж події. У дослідників навіть виникла думка, що розділ 30 був написаний після смерті василевса і вставлений у трактат¹⁴⁴. Але вважалося, що автором інформації була особа добре обізнана з подіями або ж інформацію було взято просто з хорватського епосу¹⁴⁵. Але сербські історики Зоран Новакович¹⁴⁶ та Боро Ферянчич¹⁴⁷ спростували цю думку. Вони звернули увагу, що текст 30 розділу так і не був зведений в одне ціле, тому він містить як історичні так і географічні протиріччя. Двічі по різному вказані території Далмації і Хорватії. Невірно приписано імператорові Діоклетіану будівництво Салони і т. д. Версія, приведена у розділі 29, пов'язана з далматинською традицією, яка походила, швидше за все, від жителів Салони. Тут відчувається краще знання місцевих умов, а жителів Салони названо римлянами. Версія, приведена у розділі 30, безперечно, пов'язана з візантійським джерелом. Жителі Далмації названі ромеями, а сама провінція західною фемою, інформатори цього розділу погано знали природні умови в районі Спліту і Салони, невірно визначили кордони Далмації по Дунаю, а також невірно ототожнили безіменну річку недалеко від Салони з Дунаєм¹⁴⁸. В обох розділах було використано також хорватський епос.

Ці спостереження дозволяють зробити певні висновки. 559 р. *авари* заключили з василевсом Юстиніаном угоду, за якою отримали територію у Мезії на Дунаї як федерати імперії. 565 р. вони перейшли через Ельбу і вторгнулися у Тюрингію. При цьому вони зрушили слов'янські маси і змусили їх мігрувати на захід. Так була зайнята *хорватами* територія пізнішої *Білої Хорватії*. 568 р. *лангобарди* покинули Паннонію і їх місце зайняли *авари*, знову змушуючи мігрувати *хорватів* та інших слов'ян. Таким чином ще у другій половині VI ст. *хорвати* з *аварами* підійшли до кордону з Далмацією. Обдуривши прикордонну охорону слов'яни, які на той час залишалися залежними від *аварів*, пройшли через клісуру (фортеця Кліс за чотири кілометри на північ від Салони, яка прикривала прохід до адриатичного узбережжя зі сторони Боснії) та здобули Салону. Після цього почалася масова колонізація Далмації слов'янами, переважно *хорватами*, та *аварами*.

Коли це трапилося? Відомо, що 602 р. *лангобарди*, *авари* і *слов'яни* напали на візантійську Істрію і спустошили її¹⁴⁹. 604 р. аварський каган послав королю лангобардів Агіульфу слов'янський контингент на допомогу у війні проти міланського герцога. Це військо брало участь у битві під Кремоною¹⁵⁰. Ще 1217 р. Біля Кремони була місцевість Корвето («Corveto loco Cremonenses»¹⁵¹), що може свідчити про участь *хорватів* у цій війні і підтверджує їх присутність у Далмації у 602–604 рр.

Важливим джерелом з цього періоду є листи папи Григорія Великого до іллірійського єпископа. У листі від 591 р. папа звертається до нього з проханням прийняти до себе прогнаних єпископів з територій захоплених *аварами* та *слов'янами*. Ця звістка відноситься до єпископій Теурній і Агунт на Драві¹⁵². Ще раніше 587 р. були зруйновані єпископії Целея та Емона. У іншому листі від 592 р. папа висловив радість з приводу перемоги префекта Йобіна над варварами. Немає сумнівів, що мова йшла про контрудар візантійського війська, яке відкинуло *аварів* та *слов'ян* за Драву. Перемозі префекта сприяв похід

баварського герцога Тассіло I проти слов'ян 592 р. 593 р. Баварці захопили в полон і стратили 2 тис. слов'ян¹⁵³. Після смерті Тассіло I його син Гарібальд спочатку потерпів поразку від слов'ян, а потім розбив їх на Драві¹⁵⁴. Ці події, безперечно, затримали просування *хорватів* з Паннонії у Далмацію і Істрію¹⁵⁵. 598 р. папа вітав равенського екзарха Калінікуса, який відповідав за оборону Істрії і Далмації, з перемогою над *слов'янами*. 600 р. в листі до Максима, єпископа Салони, папа висловив співчуття з приводу спричинених *слов'янами* страждань і стурбованість, що останні хочуть йти через Істрію в Італію. Отже 600 р. Салона ще не була здобута, але така загроза вже існувала. Сталося це між 600–614 рр. (за написом з надгробку абатиси Іоанни Салона була зруйнована 614 р.).

Отже перша міграція *хорватів* на Балкани тривала 587–614 рр. і брали у ній участь під впливом *аварів*, залежні від них *хорвати*, які зайняли Паннонію, перейшовши туди по Тиси з Карпатського регіону. Дунай вони могли форсувати між впадінням Морави і Тиси. Навпроти гирла Тиси розташовувалася потужна візантійська фортеця Сірміум, яку імперія утримувала ще у VII ст., отже вірогідний район переправи можна звузити від впадіння Морави на лівому березі до місцевостей навпроти гирла ріки Драви. Басейн Драви *хорвати* освоїли між 587–593 рр. Пізніше у VIII ст. тут виникла Паннонська марка імперії франків, на західних рубежах якої були поселення *Horvatzsidany, Horvatino*. З цієї території *хорвати* стали просочуватися у межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли у нинішню Боснію. А вже з Боснії форсували прохід до Адріатичного побережжя через Клісу та Салону.

Друга міграція на Балкани тривала у 626–630 рр. на заклик василевса Іраклія і була спрямована проти *аварів*. У ній брали участь *хорвати* з *Білої Хорватії*, які жили за Баварією. Ця міграція завершилася завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств), спочатку залежних від Візантії, а потім самостійних, про що свідчить прийняття християнства латинського обряду¹⁵⁶.

In fine. Велика Хорватія на середньому та верхньому Дністрі, в Закарпатті, на Сяні і вздовж гір до верхів'їв Одри, Лаби, Заале і Білої Ельстер, позбувшись аварського впливу, роздробилася на племінні князівства. З рухом на південь лехітських племен, одне з яких – *вісляни*, вклинилося у хорватський масив в районі Кракова, західна частина (*Біла Хорватія*) перетворилася на анклав, відірваний від решти хорватського масиву, який до XVI ст. втратив своє етнічне обличчя.

У IX ст. частина хорватських князівств, щонайменше до р. Стрий, були включені в орбіту Великоморавської держави князя Святоплука. Напевно, їхню долю розділили і закарпатські хорвати. Всі ці регіони поступово стали приймати християнську релігію. У кінці X ст. *угри* розгромили Велику Моравію. Хорватські князівства залишалися об'єктами експансії сусідів – Чехії, Угорщини, Польщі та Київської Русі, які почали консолідувати свої держави.

Хорватські князівства, які знаходилися у Посянні та в басейні Верхнього і Середнього Дністра та Верхнього Пруту, у кінці X ст. були завойовані великим князем київським Володимиром Святославичем і приєднані до Київської Русі. Дві «чехині» в числі дружин Володимира, напевно, були дочками останніх хорватських князів із деяких з цих князівств¹⁵⁷. В XI ст. на більшості земель

карпатських хорватів склалася Галицька земля, єдність якої була зумовлена спільним етнічним походженням.

Схоже, що найсильнішим з князівств, які утворилися на землях *карпатських хорватів*, було князівство *требовлян*. Початково вони, напевно, займали території пізнішого Звенигородського та Теробовельського князівств. Їх кордони можна приблизно окреслити межами поширення наддністрянської (опільської) говірки, тобто всередині лінії Хирів – Мостиська – Яворів – Рава – Червоноград – Зборів – Микулинці – Кам'янець-Подільський – Заліщики – Товмач – Перегінсько – Долина – Болехів – Хирів¹⁵⁸, з врахуванням її зменшення на півночі і північному сході за рахунок волинських територій. Частина *требовлян* під тиском *аварів* мігрувала за Карпати (сліди міграції збереглися у топонімах *Теребля*, *Требішов*), а звідти на Балкани – у Хорватію і Боснію (де збереглося 53 топоніми з племінною назвою). В часи Святоплука Моравського західна частина князівства ввійшла в орбіту Великоморавської держави і утворила окреме князівство, столиця якого Стольсько на р. Колодниці почала будуватися після падіння Великоморавської держави у кінці IX – на початку X ст. На східних землях *требовлян*, куди під натиском *печенігів* відійшли тиверці, сформувалося потужне князівство з центром у Теробовлі або, навіть, два князівства з центрами у Теробовлі та Галичі¹⁵⁹.

У Закарпатті в IX–X ст. хорватський ареал розвивався вздовж долин Лаборця (Свіржави), Ужа і Боржави. Між районом Банської Бистриці і районом Кошіце-Пряшів по водорозділі рік на археологічній карті помітний розрив між городищами, тоді як басейн р. Лаборець, притоки Ондрави, до теперішнього угорсько-українського кордону був повністю заселеним¹⁶⁰. Напевно, тут проходили межі між *карпатськими хорватами* та спорідненими з ними *словаками*. Південні межі *карпатських хорватів* на лівобережжі Тиси слабо вловимі, особливо у Трансильванії, де румунські археологи не зацікавлені у пошуках і дослідженні слов'янських пам'яток. Закарпатський історик Стефан Пап (1917–1990) вважав, що *карпатські хорвати* займали окрім нинішнього Закарпаття території Пряшівщини і Татранщини аж до Середньо-Словацьких гір включно, Ніршаг (середнє і нижнє Потисся до її гирла) та Залісся в Трансильванії¹⁶¹. Можливо, що ці землі не входили у державу Святоплука, а перебували під впливом Болгарії. 892 р., воюючи проти Святоплука, імператор Арнульф послав до болгарського царя Лаодоміра [Володимира, який правив у 888–893 рр.], «щоб він не дозволив морав'янам купувати сіль у своїй державі»¹⁶². Схоже, що це повідомлення, яке перегукується із словацькими казками про соляного принца, стосувалося соляних копалень у Солотвині (вперше згадане під 1360 р.¹⁶³, але в давніх шахтах знайдені римські монети II–IV ст.).

Поважним свідченням болгарського впливу в цьому регіоні є також найдавніший кириличний напис з ротонди IX ст. в Михайловцях у Земплині (Словачина): «сьде лежить князь Пресіань * в літо 996/7 + в літо 1060/61»¹⁶⁴. Пресіан – найстарший з синів царя Івана-Владислава (1015–1018), осліплений і висланий за межі краю, бл. 1030 р. перебував у Константинополі. Очевидно, болгарські патріоти вивезли його в землі, які колись були під зверхністю болгарської держави, а тепер перебували за межами візантійського впливу.

На думку С. Папа слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій почали свій поступ з цих земель і мова їх перекладу Біблії – тодішня хорватська мова. Тут відомі ротонди IX ст. у Михайловцях, Горянах біля Ужгорода, Красній над Горнадом біля Кошиць. Гайдудорозький угорський греко-католицький єпископ І. Тимко доводив, що християнство на цих теренах існувало вже у VII–VIII ст. Легенда про св. Івана з документу 1032 р. розповідає про пустельника, який жив в районі Нова Весь у Спіші в долині, яка називається «долиною св. Івана». За С. Папом у Спішському Підгороді було руське єпископство, ліквідоване у 1320-х рр. після придушення повстання Петра Петуні. Тут у ротонді був похований єпископ Горазд, наступник Мефодія. Про це, на його думку, свідчили уривки з Біблії, писані кирилицею, митра єпископа східного обряду, які зберігалися у скарбниці Спішської капітули. Такі ж самі кириличні фрагменти XI–XII ст. на пергамені з рядками пісень в честь св. Дмитра Солунського були знайдені Іваном Панькевичем у церкві с. Острожниця на Пряшівщині.

Наприкінці IX ст. Карпати перейшли *угри*. Вони застали кілька окремих князівств, найпотужнішим з яких було Земплинсько-Ужанське. Боржавське і Верхньотисянське князівства поступалися йому в території і потужності городищ. Городища в Данилові і Олександрівці Хустського р-ну, де були і соляні промисли, поселення на верхній Тисі, солотвинські рудники та марамороські землі, дають всі підстави вважати і верхньотисянського князя сильним володарем. Городища у Варі, Білках та Малій Копані трохи поступаються розмірами і потужністю укріплень городищам у Ужгороді, Земплині і Забовчі, але все ж дають уяву про силу боржавського князя. Напевно, і мукачівське городище було значним, але його знищило будівництво пізнішого замку. Кожне князівство проводило власну політику, що відбито у пізніших легендах. Існувало ще Нижньотисянське князівство, правитель якого Глад допомагав поширенню християнства у Болгарії. Завоювання цього князівства завершилося аж у часи короля Стефана на початку XI ст.

Угорський вождь Алмош обійшов Верхньотисянське і Боржавське князівства та спрямував свій удар проти земплинсько-ужанського князя Лаборця. Прорвавшись з оточення після падіння Ужгорода, Лаборець втівав у Земплин. Його наздогнали в околицях с. Ластомир над р. Свіржавою. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. Свіржава з тигу часу зветься Лаборцем. Боротьба була запеклою і під час штурму Земплина загинув Алмош.

Немає ніяких підстав вважати, що закарпатські князівства були приєднані Володимиром Святославичем до Київської Русі¹⁶⁵. Скоріше вони певний час ще зберігали незалежність, поступово втягуючись в орбіту Угорського королівства. Стефан I завершив завоювання Земплинського князівства і приєднав обидва тисянські князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. Перший кордон відновлюється по топоніміці цих засік: від токайських гір до р. Тиси, звідти до болота Лап, рік Самош і Красна. Процес приєднання цих земель був завершений на початку XI ст. Можливо, що древлянський князь Святослав Володимирович, який втікаючи в Карпати, загинув у 1015 р. поблизу

пізнішого міста Сколе, який був сином «чехині», а його сина звали Яном, якимось був пов'язаний з останнім боржавським князем¹⁶⁶.

Таким чином, інформація візантійського василевса щодо існування в X ст. окремих хорватських масивів Білої Хорватії (на Верхній Віслі, Верхній Одрі, Заале і Білій Ельстер) та в Прикарпатті, звідки відбувалися дві попередні міграції *хорватів* в Паннонію і на Балкани, підтверджуються іншими писемними, ономастичними та археологічними джерелами. Ця інформація не суперечить версіям щодо іранської етимології етноніму *хорват*.

¹ Див.: Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 282–345 та ін.

² Rački F. // Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. – Т. 59. – 1881. – С. 201–218; Jagić V. Ein kapitel aus der Geschichte der Sudslavischen Sprachen // Archiv für Slavische Philologie. – Т. 17. – Berlin, 1895. – С. 47–87; Brückner A. Wzory etymologii i krytyki źródłowej // Slavica. – Т. 3. – 1924–1925. – С. 207–211.

³ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Vol. II. Commentari by F. Dvornik, R. J. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. – London, 1962.

⁴ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С. 267–333; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – Москва, 1991.

⁵ Lončar M. Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature // Diadora. – Т. 14. – 1992. – С. 375–443.

⁶ Майоров А. В. Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты // Rossica antique. 2006. Материалы и исследования. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 40–73; Його ж. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, 2006; Його ж. Велика Хорватія, яку називають “Білою”: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т. 3. – Львів, 2006. – С. 31–66; Його ж. О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2006–2007. – С. 55–61; Його ж. “Великая Хорватия, называемая “Белой”...”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий // Князя доба. – Вип. 1. – Львів, 2007. – С. 13–44; Його ж [Majorov A. V.] Velika Hrvatska. Etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatskoga područja. – Zagreb, 2012.

⁷ Войтович Л. Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 5–6. – С. 2–10, 57; Його ж. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” // Миколаївщина. Збірник наукових праць. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 49–79; Його ж. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 105–132; Його ж. „Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Дрогобич, 2004. – С. 38–45; Його ж. Карпатские хорваты // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 2. История. – 2005. – Вип. 1. – С. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 6–39; Його ж. [Рец.] Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006. – 209 с. // Записки НТШ. – Т. 256. – Львів, 2008. – С. 705–707; Його ж. “Баварський географ”: проблеми локалізації слов'янських племен // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 57. – Львів, 2008. – С. 42–62; Його ж. “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов'янських племен // Треті Ольжині читання.

Пліснеськ 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 3–14; *Його ж.* “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 12–34; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 45. – Львів, 2010. – С. 13–54; *Його ж.* “Баварський Географ”: Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті // *Sredniowiecze Polskie i Powszechne.* – Т. 2 (6). – Katowice, 2010. – С. 35–66; *Його ж.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Русин. – Кишинев, 2010. – № 3 (21). – С. 5–49, 159–169; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Войтович Л. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 10–46; *Його ж.* “Баварський географ”: спроба етнолокації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Там само. – С. 47–72.

⁸ Див., наприклад: *Каратай Осман.* Белые хорваты по данным восточных источников // *Rossica antiqua.* – Санкт-Петербург, 2011. – № 2. – С. 14. З цієї групи виділяється Дмитро Алімов, який вважає, не вдаючись до аргументації, що заперечити або довести існування хорватського масиву за межами Далмації неможливо (*Алімов Д. Е.* “Vorna dux Guduscanorum”. К вопросу о характере княжеской власти в Далматинской Хорватии в первой четверти IX в. // *Европа: международный альманах.* – Вып. 6. – Тюмень, 2006. – С. 5–21; *Його ж.* “Переселение” и “крещение”: к проблеме формирования хорватской идентичности в Аварском каганате // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* – 2008. – № 2. – С. 94–115; *Його ж.* Формирование хорватской этнополитической общности в Далмации в зеркале этногенетической традиции // *Российские и славянские исследования.* – Вып. 4. – Минск, 2009. – С. 93–101; *Його ж.* Хорваты и горы. О характеристике хорватской идентичности в Аварском каганате // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* – 2010. – № 2. – С. 135–160).

⁹ *Łowmiański H.* Początki Polski. – Т. 4. – Warszawa, 1970. – С. 491–493.

¹⁰ *Labuda G.* Narodziny polsko-ukrainskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu.* – Rzeszów, 1996. – С. 9–17; *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. – Kraków, 1991; *Id.,* Badania nad kulturą wczesnosłowiańską // *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim tysiącleciu /* Pod red. M. Kobusiewiczza i S. Kurnatowskiego. – Poznań, 2000. – С. 413–421; *Id.,* Quellen zur slawischen Besiedlung im Karpatengebiet. – Bd. 1 / Hrsrg. Von M. Parczewski. – Kraków, 2001; *Id.,* Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej // *Civitas Schinesghe cum pertinentiis /* Red. W. Chudziak. – Toruń, 2003. – С. 151–165; *Fokt K.* Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą // *Acta Archeologica Carpathica.* – Т. 38. – Kraków, 2003. – С. 135–155; *Id.,* Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // *Przeгляд historyczny.* – Т. 45. – Warszawa, 2004. – С. 441–455; *Florek M.* Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie “Grodyw Czerwiańskich” w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie /* Skarby z przeszłości. – Lublin, 2009. – С. 23–34.

¹¹ *Nalepa J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu.* Rzeszów, 1996. – С. 47–64.

¹² *Łowmiański H.* Lędzianie // *Slavia Antiqua.* – Т. 4. – Warszawa, 1953. – С. 97–114.

¹³ *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. – Киев, 1988. С. 9.

¹⁴ *Lehr-Splawiński T.* Lędzice – Łędzanie – Lachowie // *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate.* – Poznań, 1959. – С. 195–207; *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. // *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* – Москва, 1981. – С. 160.

¹⁵ *Королюк В. Д.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // *Кр. сообщ. ин-та славяноведения.* – Вып. 9. – Москва, 1952. – С. 48–49.

¹⁶ *Конча С.* LENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Серія: Українознавство. – Вип. 10. – Київ, 2007. – С. 4–7; *Його ж.* “Лендзяни” в контексті Київської Русі // *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.* – Т. 15. – Київ, 2007. – С. 256–270; *Його ж.* “Лендзяни” та поляни // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Вип. 12. – Київ, 2008. – С. 47–49.

¹⁷ *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – С. 186–187; *Дашкевич Я.* Етнічні процеси на за-

хідноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень // Науковий вісник Українсько-го університету. Научный вестник Украинского университета. – Т. 2. – Москва, 2002. – С. 13–15; *Його ж.* Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.) // Пам'ять століть (Київ). – 2002. – № 4. – С. 3–21.

¹⁸ *Fokt K.* Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru. – S. 450.

¹⁹ *Niderle L.* Slovanske starožitnosti. – D.2. – Sv.1. – Praha, 1906. – S. 250–261.

²⁰ *Modelski T. E.* Z onomastyki i terminologii średniowiecznej // Kwartalnik Historyczny. – T. 34. – Lwów, 1920. – S. 11–14.

²¹ *Šišić F.* Povijest Hrvata v vrijeme narodnih vladara. – Zagreb, 1925. – S. 86–88.

²² *Hauptmann L.* Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S. 86–88.

²³ *Widajewicz J.* Państwo Wislan. – Kraków, 1947. – S. 16–30.

²⁴ *Labuda G.* Pierwsze państwo słowiańskie – państwo Samona. – Poznań, 1949. – S. 203; *Id.*, Studia nad początkami państwa polskiego. – Poznań, 1988.

²⁵ *Zasterova B.* Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodů // Vznik a počátky slovanů. – T. 1. – Praha, 1956. – S. 34–45.

²⁶ *Łowmiański H.* Początki Polski. – T. 2. – Warszawa, 1964. – S. 114–130.

²⁷ *Войтович Л.* “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати ? // Миколаївщина. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 49–79; *Його ж.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 105–132.

²⁸ *Sakaš S.* Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. – T. 15. – 1949. – S. 313–340.

²⁹ *Майоров О.* Велика Хорватія, яку називають “Білою”: До питання про походження і значення хорватських етнічних назв // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т. 3. – Львів, 2006. – С. 31–65; *Його ж.* Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 175.

³⁰ *Marquart J.* Ostereuropaishe und ostasiatische Streifzruge. – Leipzig, 1903. – P. 129–139; *Hauptmann L.* Dolazak Hrvata. – S.88–120; *Hruby V.* Puvodni Hranice Biskupstvi Prazskeho a hranice Riče Ceske v 10 stoleti // Časopis Matice Moravske. – T. 50. – 1926. – S. 104; *Perich L.* Slezko. – Praha, 1945. – S. 45; *Dvornik F.* The making of Central and Eastern Europe. – London, 1949. – P. 392; *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена. – Москва-Ленинград, 1948. – С. 245; *Королю В. Д.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Кр. сообщ. ин-та славяноведения. – № 9. – Москва, 1952. – С. 43–50; *Блифельд Д. З.* Утворення Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – Київ, 1957. – С. 357; *Войтович Л.* Слідами білих хорватів // Літопис червоної каліни. – 1993. – № 5–6. – С. 2; *Його ж.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – Львів, 1998. – С. 286–294.

³¹ *Кононов А. Н.* Опыт анализа термина Турк // Советская Этнография. – Москва, 1949. – № 1. – С. 41–57; *Moravcsik Gy.* Byzantinoturcica. – Bd. 2. – Budapest, 1958. – P. 13–17, 320–327; *Kristó Gy., Makk F., Szegfu L.* Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez. – 1 k. – Szeged, 1973–1974. – 321–332 old; *Лутаевин Г. Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 198–217; *Ligeti L.* A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. – Budapest, 1986. – 321–332 old.

³² Див.: *Ohnsorge W.* Konstantinopol und der Okzident. – Darmstadt, 1966.

³³ *Kunstmann H.* Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven. – 29/1. – N.F. VII. – 1984. – S. 111–122.

³⁴ *Ронин В.* Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного «Об управлении империей» // ВВ. – Т. 44. – 1983. – С. 60–68.

³⁵ *Banduri A.* Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti Libros de thematibus De administrando Imperio., – T. 2. – Paris, 1711. – P. 91–92.

³⁶ *Mikoczi J.* Otiolum Croatiae liber unus. – Budaë, 1806. – P. 78.

³⁷ *Niderle L.* Slovanske starožitnosti. – D. 2. – Sv. 2. – Praha, 1910. – S. 252; *Багринець В. М.* Про землю бойків та їх походження // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С. 20–22.

³⁸ *Constantine Porphyrogenitus.* De administrando imperio. – Vol. II. – P. 63.

³⁹ *Константин Багрянородный.* – С. 339.

- ⁴⁰ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. – К., 1884; *Расовский Д. А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakowianum*. – Т. 6. – Praha, 1933. – С. 1–66; *Gregoire H.* Byzance, les Khazars, les Magyars et les Petchenegues // VII CIEB. Resumes des comm. – Paris, 1940. – P. 6–7; *Grousset R.* L'Empire des steppes. – Paris, 1941. – P. 238; *Feher G.* Zur Geschichte der Steppenvölker von Sudrussland im 9-10 Jh. // *Studia slavica ASH*. – Т. 5. – 1955. – P. 257–326; *Jettmar K.* Die fruher Steppen-Völker. – Baden-Baden, 1965; *Boba I.* Nomads, Northmen and the Slavs, Eastern Europa in the Ninth Century // *Slavo-Orientalia*. – Bd. 2. – Wiesbaden, 1967. – P. 10–11; *Diaconu P.* Les Petchenegues Bas-Danube. – București, 1970; *Shepard J.* The Russian Steppe – Frontier and Black Sea Zone // *The Byzantine Black Sea*. – Athenes, 1979. – P. 218–237.
- ⁴¹ *Плетнева С. А.* Хазары. – Москва, 1986. – С. 153–154.
- ⁴² *Božilow I.* Les Petchenegues dans l'histoire des terres du Bas-Danube // *Etudes Balkaniques*. – Sofia, 1971. – № 3. – P. 170–175.
- ⁴³ *Györffy Gy.* Sur la question de l'établissement des Petchenegues en Europe // *Acta orientalia ASH*. – Т. 25. – Budapest, 1972. – P. 283–292.
- ⁴⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 213.
- ⁴⁵ Там само. – С. 210.
- ⁴⁶ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 5–6.
- ⁴⁷ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 122.
- ⁴⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 106.
- ⁴⁹ *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. – С. 160.
- ⁵⁰ *Monumenta Poloniae Historica*. – Т. 2. – Lwów, 1872. – P. 23.
- ⁵¹ *Ekbloom R.* Alfred the Great as Geographer // *Studia Neophilologica*. – Т. 14. – Uppsala, 1941/1942. – P. 142; *Łowmiański H.* Początki Polski. – Т. 2. – Warszawa, 1964. – S. 144–145.
- ⁵² *Boswort J.* King Alfred's Anglo-Saxon version. – London, 1859. – P. 37; *Labuda G.* Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. – Warszawa, 1961. – S. 95.
- ⁵³ *Niderle L.* Slovanske starozitnosti. – D. 3. – Praha, 1911. – S. 128.
- ⁵⁴ *Boswort J.* King Alfred's. – P. 37.
- ⁵⁵ *Labuda G.* Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. – S. 96–98.
- ⁵⁶ *Maszyński K.* Kultura ludowa słowian. – Cz. 2. – Zesz. 2. – Kraków, 1939. – S. 1548, mapa fig. 391.
- ⁵⁷ *Матузова В. И.* Английские средневековые источники. – Москва, 1979. – С. 28.
- ⁵⁸ *Подосинов А. В.* Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. – Москва, 1985. – С. 159.
- ⁵⁹ Цит. за: *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. – С. 151.
- ⁶⁰ *Łowmiański H.* Początki Polski. – Т. 2. – S. 150–151.
- ⁶¹ *Magnae Moraviae fontes historici*. – D. 2. – Brno, 1967. – S. 154–156; *Pramene k dejnam Vel'kej Moravy* / Vyd. P. Patkoš. – Bratislava, 1968. – S. 242.
- ⁶² *Lewicki T.* Świat słowiański. – S. 347–349.
- ⁶³ *Łowmiański H.* Początki Polski. – Т. 2. – S. 155–157.
- ⁶⁴ *Kupfer F., Lewicki T.* Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Śródkowej Europy. – Wrocław–Warszawa, 1956. – S. 32–60.
- ⁶⁵ *Крюков В.* Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати і карпатських слов'ян? // Україна в минулому. – Вип. 4. – Київ–Львів, 1993. – С. 7–16.
- ⁶⁶ *Lewicki T.* Świat słowiański. – S. 25.
- ⁶⁷ *Hudud al-Alam* "The Regions of the World" A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D / By V. Minorski. – London, 1937. – P. 159.
- ⁶⁸ *Marquart J.* Ostereuropaishe. – P. 471.
- ⁶⁹ *Корчинський О.* Городище-гігант в передгір'ях Українських Карпат // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – Т. 3. – Москва, 1987. – С. 11–15.
- ⁷⁰ *Chaloupecky V.* Kniže svaty Vaclav // *Česky časopis historicky*. – Т. 47. – 1946. – S. 47.
- ⁷¹ *Kozłowska-Budkova Z.* Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. – Kraków, 1937. – S. 13–15; *Labuda G.* Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku // *Chryścianizacja Polski południowej*. – Kraków, 1994. – S. 92–94.
- ⁷² *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae* / Ed. G. Friedrich. – Т. 1. – Praha, 1894–1897. – P. 93; *Vaneček V.* Pevnich tisíc let. – Praha, 1949. – S. 126.
- ⁷³ *Niderle L.* Slovanske starozitnosti. – D. 2. – Sv. 1. – Praha, 1906. – S. 193, 224.

- ⁷⁴ *Lowmiański H.* Początki Polski. – Т. 2. – Warszawa, 1964. – S. 174.
- ⁷⁵ *Kętrzyński W.* Granice Polski w X wieku // *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny.* – Т.35. – 1894. – S. 2.
- ⁷⁶ *Widajewicz J.* Państwo Wiślan. – Kraków, 1947. – S.15.
- ⁷⁷ *Томашівський С.* Дев'ятсот літ тому. З приводу ювілею міста Белза // *Нова зоря* – 1930. – № 1. – С. 11.
- ⁷⁸ *Войтович Л. В.* “Баварський географ”: проблеми локалізації слов'янських племен // *Проблеми слов'янознавства.* – Вип. 57. – Львів, 2008. – С. 42–62; *Його ж.* “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов'янських племен // *Треті Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 року.* – Львів, 2009. – С. 3–14; *Його ж.* “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // *Український історичний журнал.* – 2009. – № 5. – С. 12–34; *Його ж.* “Баварський Географ”: Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті // *Średniowiecze Polskie i Powszechne.* – Т. 2 (6) / *Red. Idzi Panić, Jerzy Sperka.* – Katowice, 2010. – S. 35–66; *Його ж.* “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // *Войтович Л.* Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2012. – С. 47–72.
- ⁷⁹ Детальне обґрунтування див. літ. за посиланням 78.
- ⁸⁰ *Młynarska-Kaletynowa M.* // *Słownik starożytności słowiańskich.* – Т. 6. – Cz. 1. – Warszawa, 1977. – S. 190–191.
- ⁸¹ *Szaferzyk P. J.* Słowiańskie starožitniści. – Т. 2. – Poznań, 1844. – S. 100, 776.
- ⁸² *Kraliček A.* Der sogenannte bayerische Geograph und Mähren // *Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens.* – Т. 2. – 1898. – S.226; *Zeuss D.* Die Deutschen und die Nachbarstämme. – Helderberg, 1925. – S. 615; *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie “Geografem Bawarskim” // *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków Polskich.* – Т. 1. – Sekcja 2. – Lwów, 1925. – S. 6–15; *Spal J.* Jmena zapadnich Slovanu u Geografa Bavorskeho // *Slavia.* – Т. 24. – 1955. – Z. 1. – S. 6; *Pilar O.* Dilo neznameho bavorskeho geografa // *Historicka geografie.* – Т. 12. – 1974. – S. 229.
- ⁸³ *Войтович Л.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку. – С. 118–119.
- ⁸⁴ *Ісаєвич Я. Д.* До питання про західний кордон Київської Русі // *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 90–104.
- ⁸⁵ *Тимошук Б. О.* Язичеські святилища Галицької Русі // *Історико-філологічний вісник Українського Інституту.* – Т. 1. – Москва, 1997. – С. 176–181.
- ⁸⁶ *Тимошук Б. О.* Ілівське городище-святилище // *Міжнародна наукова конференція: Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.* Галич, 19–21 серпня 1993 р. *Тези доповідей та повідомлень.* – Львів, 1993. – С. 28–29.
- ⁸⁷ *Войтович Л.* Слідами білих хорватів // *Літопис Червоної Калини.* – 1993. – № 5–6. – С. 2–10, 54; *Його ж.* “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? – С. 49–50; *Овчинников О.* Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.* – Львів, 1993. – С. 19–21.
- ⁸⁸ *Roepell R.* Geschichte der europäischen Staaten // *Geschichte Polens.* – Bd. 1. – Hamburg, 1840. – P. 144.
- ⁸⁹ *Lowmiański H.* Początki Polski. – Т. 2. – Warszawa, 1964. – S. 112; – Т. 3. – Warszawa, 1967. – S. 68–69.
- ⁹⁰ *Kunstmann H.* Uber den Namen der Kroaten // *Die Welt der Slaven.* – Т. 27/1. – 1982. – P. 131–136; *Id.,* Kamen die westslavischen Daleminci aus dalmatien ? // *Die Welt der Slaven.* – Т. 28. – 1983. – P. 370; *Id.,* Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // *Die Welt der Slaven.* – Т. 29/1. N.F. VII. – 1984. – P. 119.
- ⁹¹ *Klaić N.* Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta // *Croatica Christiana Periodica.* – G. 12. – B. 21. – Zagreb, 1988. – S. 49–62.
- ⁹² *Katičić R.* Kunstmannovi lingvisticki dokazi o seobi Slavena siuga na sjever // *Starohrvatska Prosvjeta.* – Т. 20. – 1990 (1992). – S. 225–328.
- ⁹³ *Mužić I.* Podrijetlo i pravjera Hrvata. – Split, 1991.
- ⁹⁴ Див.: *Kronsteiner O.* Gab es unter den Alpenslaven eine kroatische ethnische Gruppe? // *Wiener Slavistisches Jahrbuch.* – Bd.24. – Wien, 1978. – S. 137–157; *Wolfram H.* Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Das Weissbuch der Salzburger kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien. – Wien–Köln, 1979; *Pohl W.* Das Awarenreich und die “Kroatishen” Ethnogenesen // *Die*

Bayern und ihre Nachbarn. – Teil. 1 / Hrsg. Von H. Wolfram und A. Schwarz. – Wien, 1985. – S. 293–298; *Id.*, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. – München, 1988. – S. 261–268; *Id.*, Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni // *Etnogeneza Hrvata* / ul. N. Budak. – Zagreb, 1995. – S. 86–96. *Steindorff L.* Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas / Prjevod R. Steindorff-Andrun, S. Lipovčan. – Zagreb, 2006.

⁹⁵ Див., наприклад: *Margetić L.* Dolazak Hrvata. – Split, 2001. – S. 185–216; *Heršak E., Nikšić B.* Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje // *Migracijske i etničteme*. – Vol. 23. – 2007. – S. 251–268.

⁹⁶ Див., наприклад: *Katičić R.* Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju. – Split, 1993; *Lončar M.* Dalmatinske etimologije Konstantina Porfirogeneta // *Folia onomastica Croatica*. – Т. 11. – 2002. – S. 149–174; *Vedriš T.* Povodom novog tumačenja vijesti Konstantina VII. Porfirogeneta o snazi hrvatske vojske // *Historijski Zbornik*. – Т. 60. – Zagreb, 2007. – S. 1–33; *Takács M.* *De administrando imperio* kao izvor za ranu povijest Mađara, kao i o vezama Mađara sa susjednim narodina u 10. stoljeću // *Radovi – Zawod na hrvatsku povijest*. – Vol. 42. – Zagreb, 2010. – S. 49.

⁹⁷ *Hauptmann L.* Dolazak Hrvata // *Zbornik Kralja Tomislava*. – Zagreb, 1925. – S. 88–120; *Id.*, Seoba Hrvata i Srba // *Југословенски Историски Часопис*. – Т. 3. – Београд, 1937. – С. 30–61; *Id.*, Das Regensburger Prwileg von 1086 fur das Bistum Prag // *Mitteilungen des Instituts fur Osterreichische Geschichte*. – Т. 62. – Wien, 1954. – S. 147.

⁹⁸ *Grafenauer B.* Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // *Historijski zbornik*. – Т. 5. – Zagreb, 1952. – S. 1–55.

⁹⁹ *Pantelić S.* Najstarija povijst Hrvata. – Mainz, 1993.

¹⁰⁰ *Taszycski W.* Najdawniejsze polskie imiona osobowe // *Rozprawy i studia polonistyczne*. – Т. 1. – Warszawa-Kraków, 1958. – S. 92–138.

¹⁰¹ *Тимофеев Е. И.* Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // *СА*. – 1961. – № 3. – С. 56–73; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*. – Москва, 1982. – С. 128.

¹⁰² Див.: *Тимошук Б. О.* Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969; *Його ж.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ, 1976; *Його ж.* Восточнославянська община VI–X вв. – Москва, 1980; *Тимошук Б. А., Русанова І. П., Михайлина Л. П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв // *СА*. – 1981. – № 2. – С. 80–93; *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина. – Київ, 1982; *Його ж.* Соціальна типологія селищ VI–X вв. // *Археологічні дослідження середньовікових пам'яток в Дністро-Прутському междуріччя*. – Кишинев, 1985. – С. 3–24.

¹⁰³ *Петегирич В. М.* Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // *Тези доп. і повід. 1-ї Тернопільської обл. наук.-істор. конф.* – Тернопіль, 1990. – С. 72.

¹⁰⁴ *Войнаровський В. М.* Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Темат. збірник наукових праць*. – Київ, 1992. – С. 40–41.

¹⁰⁵ Див.: *Баран В. Д.* Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині // *Мат. і Дослід. з Археології Прикарпаття і Волині*. – Вип. 5. – Київ, 1964.

¹⁰⁶ *Войнаровський В. М.* Підплитові поховання. – С. 42–43; *Седов В. В.* Восточные славяне. – С. 128.

¹⁰⁷ *Belosević J.* Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeta. – Zagreb, 1980. – S. 79.

¹⁰⁸ *Михайлина Л. П., Тимошук Б. А.* Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // *Славяне на Днестре и Дунае*. – Киев, 1983. – С. 205.

¹⁰⁹ *Циглик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – Київ, 1975.

¹¹⁰ *Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1932. – S. 178.

¹¹¹ *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – Київ, 1984.

¹¹² Див.: *Войтович Л.* Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – Вип. 11. – Львів, 2008. – С. 35–64; *Його ж.* Готи на землях нинішньої України // *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія*. – Київ, 2010. – С. 154–183.

- ¹¹³ Михайлов Е. За руско-българската етническа граница до края на Х век // Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. – Т. 15. – Кн. 3. – 1971. – София, 1973. – С. 186.
- ¹¹⁴ Szombathy J. Praehistorische Recognoscierungen stour nach der Bukowina im Jahre 1893 // Jahrb. des Bukowiner Landes-Museum. – Bd. 2. – Czernowitz, 1894. – S. 10–21.
- ¹¹⁵ Смішко М. Ю. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я // Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР. – Т. 1. – Львів, 1953; *Його ж.* Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. – Київ, 1960; Смішко М. Ю. Поселення III–IV ст. н. е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 5. – Львів, 1964. – С. 67–80.
- ¹¹⁶ Пеняк С. І. Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – Київ, 1980. – С. 162–165.
- ¹¹⁷ Вакуленко Л. В. Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокое // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Киев, 1968. – С. 169–172; *Йї ж.* Поселения культуры карпатских курганів // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976. – С. 73–94; *Йї ж.* Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н. е. – Київ, 1977; Вакуленко Л. В., Приходько О. М. Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре // Slavia Antiqua. – Т. 33. – 1985. – С. 71–136.
- ¹¹⁸ Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. – Київ, 1991. – С. 57.
- ¹¹⁹ Браїчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. – Т. 10. – Київ, 1957. – С. 122–125; *Його ж.* Біля джерел слов'янської державності. – Київ, 1964. – С. 5.
- ¹²⁰ Mihailescu-Birliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie: Les fouilles de Braniste-Neamtisor (Comm. de Vinatori, dep. de Neamt) // Dacia. – Т. 24. – 1980. – P. 181–207.
- ¹²¹ Котигорошко В. Г. Исследование памятников в Закарпатье // Археологические Открытия. 1976 г. – Москва, 1977. – С. 312; *Його ж.* Новые данные к изучению древней истории славян Закарпаття // СА. – 1977. – № 1; *Його ж.* Курган первой половины III в. н. э. у с. Братово // СА. – 1979. – № 2. – С. 153–164; *Його ж.* Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье // СА. – 1980. – № 1. – С. 239–247; *Його ж.* Раскопки дакийского городища у с. Малая Копаня // Археологические Открытия. 1980 г. – Москва, 1981. – С. 256.
- ¹²² Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – Москва, 1975. – С. 319.
- ¹²³ Максимов Е. В. Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс. н. э. по археологическим данным. Историография // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – Киев, 1990. – С. 19–20.
- ¹²⁴ Szafarzyk P. J. Słowiańskie starožitnisti. – Т. 1. – Poznań, 1843. – S. 301; – Т. 2. Poznań, 1844. – S. 315–317, 544.
- ¹²⁵ Нидерле Л. Славянские древности. – Москва, 1956. – С. 50–51, 54.
- ¹²⁶ Гиндин Л. А. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва, 1981. – С. 52–96; *Його ж.* К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С. 43; *Його ж.* Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации Карпато-Балканского пространства // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – Москва, 1987. – С. 24.
- ¹²⁷ Соболевский А. Русско-скифские этюды // Изв. Отд. Русского Языка и Словестности. – Т. 26. – 1921. – С. 8; Županić N. Prvobitni Hrvati // Zbornik kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S. 291, 296; *Id.*, Prvi nosilci etnickih imen Srb, Hrvat, Cech i Ant // Etnolog. – Т. 2. – 1928. – S. 74–79; *Id.*, Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska // Etnolog. – Т. 10/11. – 1937–1938. – S. 355–376; Vasmer M. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. 1. Die Iranier in Sudrussland. – Leipzig, 1926. – P. 56; Hauptmann L. Seoba, Hrvat i Srba // Jugoslovenski Historiski Časopis. – Т. 3. – 1937. – С. 30–61; Sakaš S. Iranische Herkunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. – Т. 15. – 1949. – S. 330–340.
- ¹²⁸ Див.: Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. – Т. 260. – Кн. 2. – Львів, 2010. – С. 7–23.
- ¹²⁹ Майоров А. В. Великая Хорватия. – С. 178–180.

- ¹³⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. – М., 1980; Филипчук М. А. Нова знахідка. Плісненський саркофаг // Літопис Червоної калини. – 1993. – № 10–12. – С. 55.
- ¹³¹ Belosević J. Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeta. – Zagreb, 1980. – С. 47.
- ¹³² Schmidt B. Die späte Volkerwanderungszeit in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters. – Berlin, 1984; *Id.*, Die Slaven in Deutschland. – Berlin, 1986. – С. 18.
- ¹³³ Николаев С. Л. Балкано-карпатские изгоссы как реликт позднеславянского лингвистического ландшафта // Язык и культура. Памяти Г. П. Клепиковой. – Москва, 2008. – С. 125–139; Див. також: Горбач О. Остурня – український острівець на Спіші під Татрами // Християнський голос. – Мюнхен, 1970. – Ч. 1–2. – С. 1–4; Його ж. Південно-лемківська говірка й діалектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина). – Мюнхен, 1973; Його ж. Середньо-закарпатські говірки, Лемківські говірки // Діалектологія. Енциклопедія Українознавства. – Т. 2. – 1992. – С. 16–19.
- ¹³⁴ Nahtigal R. Slovanski jeziki. – Wyd. 2. – Ljubljana, 1952. – С. 6.
- ¹³⁵ Grafenauer B. Nekaj vprasanj iz dobe naseljevanja južnih slovanov // Zgodovinski casopis. – Т. 4. – 1950. – С. 23–123; *Id.*, Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. – Т. 5. – Zagreb, 1952. – С. 1–55.
- ¹³⁶ Zasterova B. Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodu // Vznik a počátky slovanu. – Т. 1. – Praha, 1956. – С. 42.
- ¹³⁷ Див.: Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема. – Київ, 2003.
- ¹³⁸ Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. – 2 izdanje. – Zagreb, 1975. – С. 139.
- ¹³⁹ Kunstmann H. Über den Namen der Kroaten // Die Welt der Slaven. – Т. 27/1. – 1982. – С. 131–136; Katišić R. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever // Starohrvatska Prosvjeta. – Т. 20. – 1990 (1992). – С. 300–301, 307; Macan T. Povijest hrvatskog naroda. – Zagreb, 1992. – С. 15–16.
- ¹⁴⁰ Šanjek T. Krscanstvo na hrvatskom prostoru. – Zagreb, 1991. – С. 15.
- ¹⁴¹ Pavlišić D. Povijest Hrvatske. – Zagreb, 1994. – С. 15.
- ¹⁴² Grafenauer B. Zgodovina slovenskoga naroda. B.1. Odnaselitve do uveljavljanja frankovskega feudalnega roga. – Ljubljana, 1994. – С. 44.
- ¹⁴³ Margetić L. Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata // Zbornik Historijskog zavoda JAZU. – Zagreb, 1977. – С. 145–146.
- ¹⁴⁴ Buri J. B. The Treatise De administrando imperio // Bizantinische Zeitschrift. – Bd. 15. – 1906. – С. 517–557.
- ¹⁴⁵ Grafenauer B. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. – Т. 5. – Zagreb, 1952. – С. 15–18; Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. – С. 137.
- ¹⁴⁶ Новакович П. Нека запажання о 29. и 30. глави De administrando imperio // Историски Часопис. – Кн. 19. – 1972. – С. 5–54.
- ¹⁴⁷ Ферјанчић Б. Структура 30. главе списка De administrando imperio // Зборник радова Византолошког института. – Кн. 18. – Београд, 1978. – С. 67–80.
- ¹⁴⁸ Новакович П. Нека запажання о 29. и 30. глави. – С. 17–21.
- ¹⁴⁹ Hermann J. Welt der Slaven. – Leipzig, 1956. – P. 40.
- ¹⁵⁰ Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. – Saec. 6–9. – Hannoverae, 1878. – IV, 24.
- ¹⁵¹ Monumenta Germaniae Historica. – Т. 18. – P. 435.
- ¹⁵² Grafenauer B. Zgodovina slovenskoga naroda. – С. 288.
- ¹⁵³ Paulus Diakonus. – IV, 11.
- ¹⁵⁴ Paulus Diakonus. – IV, 41.
- ¹⁵⁵ Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. – С. 101; Grafenauer B. Zgodovina slovenskoga naroda. – С. 288.
- ¹⁵⁶ Engel J. Ch. von. Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie. – Halle, 1798. – P. 453.
- ¹⁵⁷ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 122–123.
- ¹⁵⁸ Горбач О. Говірка Комарна й Комарнянщини // Комарно-Рудки та околиця / Збірник історико-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. НТШ: Український архів. – Т. 43. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 315.

- ¹⁵⁹ *Майоров А.* О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Київ-Львів, 2004. – С. 688–711.
- ¹⁶⁰ *Wedzki A.* Słowacja // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Т. 5. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. – S. 253, мапа.
- ¹⁶¹ Див.: *Пан С.* Початки християнства на Закарпатті. На основі нових наукових дослідів. – Філадельфія, 1983; *Його ж.* Історія Закарпаття. – Т. 1. – Івано-Франківськ, 2001.
- ¹⁶² *Annales Fuldenses (680–901)* / Ed. G. H. Pertz // *Monumenta Germaniae Historica.* – Т. 1. – Hannoverae, 1826. – P. 401.
- ¹⁶³ *Дулишкович І.* Исторические черты Угро-Русских. – Тетрадь 1. – Ужгород, 1874. – С. 113.
- ¹⁶⁴ *Tkadlčik V.* Cyrilsky napis v Michalovcich // *Slavia.* – 1983. – № 2. – S. 121–123.
- ¹⁶⁵ *Лелекач М. М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // *Наук. зап. УжДУ.* Іст.-філолог. серія. – Ужгород, 1949. – С. 32–37.
- ¹⁶⁶ *Войтович Л.* Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. // *Україно-угорські етюди.* – Вип. 1. – Львів, 2010. – С. 9–27.